

ELMİ TƏDQIQAT

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH
International scientific journal

www.aem.az

e-ISSN: 2789-6919

**I BEYNƏLXALQ ELM VƏ TƏHSİLİN
ƏSASLARI KONFRANSININ**

MATERİALLARI
(7 may 2022)

MATERIALS
OF THE
I INTERNATIONAL CONFERENCE ON THE
FOUNDATIONS OF SCIENCE AND EDUCATION
(7 May 2022)

ELMİ TƏDQIQAT

beynəlxalq elmi jurnal

İmpakt Faktor: 0.543

I BEYNƏLXALQ ELM VƏ TƏHSİLİN ƏSASLARI

KONFRANSININ

M A T E R İ A L L A R I

(7 may 2022)

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/2022/01/01>

SCIENTIFIC RESEARCH

International scientific journal

Impact Factor: 0.543

M A T E R I A L S

OF THE I INTERNATIONAL CONFERENCE ON THE

FOUNDATIONS OF SCIENCE AND EDUCATION

(7 May 2022)

Bakı – Baku

2022

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 01.03.2021-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №4336

The journal is included in the
Register of Press editions of
the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 01.03.2021.

Registration number: 4336

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:

tedqiqat1707@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10. 36719

MENDELEY

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Sədr müavinləri:

Mübariz HÜSEYİNOV, “Elmi iş” beynəlxalq elmi jurnalın baş redaktoru / Azərbaycan

Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorskiadına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Uqanbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan

Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası

Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elza ALİŞOVA, Girne American Universiteti / Türkiyə

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Gülnöz SATTOROVA, ÖREA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan

Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Zaman MƏMMƏDOV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Qəzənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə

Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan

Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat institutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Busra BİLAL, Ali Jinnah Universiteti Pakistan İslam Respublikası

Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeriteti / Özbəkistan

THE ORGANİZING COMMITTEE

Chairman:

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Deputy chairman:

Mubariz HUSEYINOV: editor-in chief of the international scientific journal “Scientific work”

Prof. Dr. Erden Kajibek, Kazakh Language Academy / Kazakhstan

MEMBERS

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Ugunbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia

Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran

Prof. Dr. Cihan OZDEMİR, Bilecik Şeykh Edebalı University / Turkey

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey

Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Uzbekistan Academy of Sciences / Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Shefeg ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Language / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Zaman MƏMMƏDOV, Institute of Soil Science and Agro Chemistry of ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey

Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Seljuk University / Turkey

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey

Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey

Prof. Dr. İlham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey

Prof. Dr. İbadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia

Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan

Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Cattle-breeding Scientific research institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aytekin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Busra BILAL, Ali Jinnah University Islamic Republic of Pakistan

Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Mehman Sirac oğlu Süleymanov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

tarix üzrə elmlər doktoru

smehman@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTUNUN HƏRBİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: müstəqillik, ordu, hərbi güc, sərhəd mühafizəsi, XI Qırmızı Ordu, işğal

Key words: independence, army, military strength, boundary guarding, XI Red Army, occupation

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu dövründə dövlət quruculuğu sahəsində əldə edilmiş çox ciddi nailiyyətlərdən biri də milli ordunun yaradılması, onun təşkilatlandırılması və bu ordunun lazımi döyüş keyfiyyətləri əldə etməsi idi. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri şübhə etmirdilər ki, bölgədə mövcud olan mürəkkəb hərbi-siyasi şəraitdə real təhdidlərdən qorunmağın ən səmərəli və etibarlı yollarından biri məhz milli hərbi strukturların yaradılması və onların təşkilatlandırılmasıdır.

Qısa müddət ərzində Cümhuriyyətin yüksək döyüş keyfiyyətlərinə malik olan ordusunu formalaşdırmaq mümkün oldu. Ordu quruculuğunun daha ahəngdar şəkildə aparıldığı 1919-cu ilin sonlarına Cümhuriyyət ordusunun tərkibində iki piyada diviziyasının tərkibində birləşmiş olan 1-ci Cavanşir, 2-ci Zaqatala, 3-cü Gəncə, 4-cü Quba, 5-ci Bakı, 6-cı Göyçay piyada alayları, 7-ci Şirvan və 8-ci Ağdaş piyada alayları, süvari diviziyasında birləşmiş olan 1-ci Tatar, 2-ci Qarabağ və 3-cü Şəki süvari alayları, iki topçu briqadası, 3 zirehli qatarı, zirehli avtomobillər taqımı, topçu və istehkam bölmələri və digər xidmət

strukturları mövcud idi. Bu, son hədd deyildi. Çünki Hərbi Nazirlik 1919-cu ilin sonunda Cümhuriyyət Ordusunun şəxsi heyətinin ümumi sayını 20 minə çatdırmaq istəyirdisə, 1920-ci ilin sonuna isə bu rəqəmin 40 minə çatdırılacağı planlaşdırılırdı (1).

Amma 1920-ci ilin əvvəlindən başlayaraq Azərbaycanın daxilində və ətrafında hərbi-siyasi vəziyyətin xeyli mürəkkəbləşməsi, həmin ilin aprel ayında isə bolşevik işğalının baş verməsi ordu quruculuğunun ahəngdar şəkildə davam etməsinə mane oldu. Buna görə də ordunun tərkibinin genişləndirilməsi ilə bağlı qarşıya qoyulan vəzifənin icrasına nail olunmadı. Mövcud olan faktlar onu göstərir ki, 1920-ci ilin əvvəllərində Cümhuriyyət ordusunun sayı təxminən 25 min nəfər idi (2).

Lakin heç bu sayda olan ordunu da bütünlüklə Cümhuriyyətin süqutuna yol açan bolşevik müdaxiləsinin qarşısının alınmasına cəlb etmək mümkün olmadı. Çünki 1920-ci il mart ayının 22-dən etibarən Ermənistanın hərbi qüvvələri Azərbaycana qarşı kütləvi təcavüzə başladı. Qarabağ əraziləri bu təcavüzün mərkəzində çevrildi.

Azərbaycan Ordusunun Qarabağda erməni təcavüzünün yatırılmasına cəlb edilməsindən isə bolşevik Rusiyasının hərbi-siyasi rəhbərliyi məharətlə istifadə etdi və Azərbaycan üzərinə qoşun yeritdi. Çünki Bakının işğal altına alınması və Azərbaycan neftinin nəzarət altına götürülməsi bolşevik Rusiyasının qarşısında dayanan başlıca vəzifələrdən biri idi. Bunu bolşevik Rusiyasının lideri olan Vladimir Lenin də Azərbaycanı işğal etməli olan Qafqaz cəbhəsi Hərbi İnqilab Şurasının üzvü S.Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramda bir tələb kimi irəli sürdü: “Взять Баку нам крайне, крайне необходимо. Все усилия направьте на это, причем обязательно в заявлениях быть сугубо дипломатическими...» (Bakını almaq bizim üçün çox və çox zəruridir. Bütün səylərinizi buna yönəldin. Özü də bəyanatlarınızda mütləq yalnız diplomatik olun (3)).

Belə bir vəzifənin, yəni Bakının işğal edilməsi üçün güclü bir qruplaşma yaradıldı. Bu qruplaşmanın əsasını Qafqaz Cəbhəsinin XI Ordusu təşkil edirdi. Onun zərbə qüvvəsinin artırılması üçün isə tərkibinə əlavə qüvvələr də verilmişdi. XI ordunun tərkibində olan 38-ci və 39-cu piyada diviziyaları ləğv edilərək 20-ci piyada diviziyasının komplektləşdirilməsinə istiqamətləndirildi. XI Orduya aid olan 28-ci

diviziya isə I briqadanın və 34-ci piyada diviziyasının süvari alayı hesabına komplektləşdirildi. 50-ci Taman diviziyasının I korpusunun şəxsi heyəti də 28-ci atıcı diviziyaya verildi. Bu dəyişikliklərdən sonra Azərbaycanın işğal edilməsinə aşağıdakı qüvvələrə vəzifələndirildilər: 20-ci, 28-ci və 32-ci piyada diviziyaları, 1-ci və 7-ci süvari diviziyaları, Taman süvari briqadası və Kurişkonun komandir olduğu briqada. Sonradan Kurişkonun briqadasının bazasında 18-ci süvari diviziyası yaradıldı. XI orduya “III İnternasional”, “Timofey Ulyansev”, “Qırmızı Dağıstan”, “Qırmızı Həştərxan”, “Stepan Razin”, “Kransoarmeyets” zərqli qatarları da verilmişdi. Volqa-Xəzər donanması da XI Ordunun əməliyyat tabeliyinə verilmişdi. Bütünlükdə Azərbaycanın işğal edilməsinə 72472 nəfərlik bir ordu vəzifələndirilmişdi (4).

Cümhuriyyət Ordusunun arxiv sənədlərinə görə isə 1920-ci il aprel ayının 25-də respublikanın şimalındakı Cümhuriyyət hərbi qüvvələri 4-cü Quba alayının polkovniki knyaz Tumanovun rəhbərliyi altında 4 piyada bölüyündən, dağ batareyasından və bir zirehli qatardan ibarət idi. Piyada bölüklərindən biri Yalamada, biri Şirvanda, 2 bölük və bir batareya isə Xudatda dayanırdı. Zirehli qatarla dəstənin qərargahı da Xaçmazda yerləşdirilmişdi. Bunlardan başqa, şimal bölgəsində bir jandarm bölməsi də var idi və bu bölmə də sərhədin müdafiəsinə cəlb edilməli idi. Şahidlərin verdiyi məlumata görə, bu bölmə Yalama stansiyası yaxınlığındakı meşənin içərisində yerləşmişdi.

Aprel işğalı ərafəsində Qarabağın dağlıq hissəsində və Qazax-Tovuz istiqamətində hərbi şərait əsaslı şəkildə Cümhuriyyətin hərbi qüvvələrinin nəzarəti altına götürülsə də erməni təcavüzünü yenidən alovlanması istisna edilmirdi. Ona görə də burada yerləşən hərbi qüvvələrin şimal sərhədinə atılması və bununla Qarabağ cəbhəsinin zəiflədilməsi mümkünsüz sayılırdı. 1920-ci il aprel ayının 27-də bolşevik qoşunlarının Azərbaycan sərhədlərini keçməsi xəbəri alınanda da hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov Cümhuriyyət Ordusunun 1-ci piyada diviziyasının komandiri general-mayor Cavad bəy Şıxlinskiyə teleqram göndərərək bir piyada taborun Gəncədən, bir piyada taborun isə Qazaxdan şimal sərhədinə göndərilməsi barəsində əmr vermişdi (5).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il may ayının 28-də elan edilmiş müstəqilliyin qorunub saxlanması üçün mövcud olan daxili və xarici imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə etməyə çalışmışdır. Lakin tarixi şəraitin əlverişsizliyi, dünya miqyasında cərəyan edən dinamik hərbi-siyasi proseslər Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması istiqamətində çox ciddi təhdidləri ortaya çıxardı. Xüsusilə, bolşevik Rusiyasının nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycanı işğal etmək və onun təbii sərvətlərinə sahib olmaq üçün izlədiyi təcavüzkar siyasət və bu təcavüzkarlığın qarşısının alınması üçün dünyanın böyük dövlətləri tərəfindən təsirli addımların atılmaması Azərbaycanı çox ağır sınaqlarla üzbəüz qoydu. Cümhuriyyətin ordu quruculuğu sahəsində uğurlu nəticələr əldə edilsə də, bolşevik Rusiyası güc üstünlüyündən istifadə etdi və Azərbaycanı işğal etməklə onun müstəqilliyinə son qoydu. Bu işğal təxminən 70 il davam etdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ensiklopediyası. I cild. Bakı, 2004, s. 180.
2. Дарабади П. Военно-политическая история Азербайджана (1917-1920). Баку, 2013, с. 145.
3. Rəsulzadə, M.Ə. (1997) Əsrimizin Səyavuşu. Şağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, s.42;
4. Topçibaşı. A.M. (2016) Patijskiy arxiv 1919-1940. V çetirax Kniqa pervaya 1919-1921. Moskva, s.121
5. Интернациональная помош XI armii v borbu za pabedu Sovetskoj vlasti v Azerbaydjane, (1989), Baku, s.17.
6. Krasnoznamennyi Zaqafqazskiy .(1969) Moskva, s.19;
7. Traskunov M.B. (1964) Kafkazskaya Krasnoznamennaya Tibilisi: 1961, c.214-215;
8. Katibli M.M. (1964) Çingiz İldırım. Bakı, s. 63.
9. Nəzirli Ş. (1997) Tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov. Bakı, s. 111-112

Göndərib: 22.03.2022

Qəbul edilib: 27. 04.2022

Xalıqverdi Babayev

Lənkəran Dövlət Universiteti
aqrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
babayev.xaliqverdi58@mail.ru

Vəfa Kərimli

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
babayev.xaliqverdi58@mail.ru

ŞİRVAN DÜZÜ ÇƏMƏN - BOZ TORPAQLARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONLARDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ PROBLEMLƏRİ

***Açar sözlər:** torpaq tipləri, boz torpaq, minerallar, şoranlaşma, amorf maddələr*

***Key words:** soil types, gray soil, minerals, salinization, amorphous substances*

XXI əsrin qlobal problemlərindən biri torpaq ehtiyatlarından maksimum düzgün istifadə olunması, onların qorunması və münbitliyinin yaxşılaşdırılmasıdır. Müasir dövrdə əhalinin sürətlə artdığı və münbit torpaqların sıradan çıxdığı, torpaqların müxtəlif sənaye, kənd-təsərrüfatı, məişət və s. istifadə olunduğu müasir şəraitdə torpaq ekosisteminin mühafizə edilməsi qlobal məsələyə çevrilmişdir. Azərbaycan respublikasının torpaq örtüyü çox qədimdən insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsirinə məruz qalmışdır. Uzun müddət antropogen təsir torpaqların quruluşunun və fiziki-kimyəvi xassələrinin dəyişməsində öz əksini tapmışdır. Torpaqların münbitliyi təbii və antropogen amillərin birgə məhsuludur. Kənd təsərrüfatı sahələrində torpaqların düzgün suvarılmaması nəticəsində əsasən torpaq örtüyü pozulur və bu pozulma ilk növbədə torpaqların morfoqenetik xassələrinin dəyişməsi, humusun azalması, şoranlaşma və deqradasiyanın digər növləri ilə müşahidə olunur. Belə deqradasiyaya

uğramış ərazilərdən biri də Şirvan düzənliyində suvarılan çəmən-boz torpaqlardır.

Tədqiq etdiyimiz ərazinin iqlim xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat əldə etmək üçün Ağsu və Göyçay rayonlarında yerləşən meteoroloji məntəqələrin çoxillik iqlim göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Göyçay çayından Girdimançaya qədər olan sahədə orta illik temperatur $13-14^{\circ}$, orta illik yağıntı 260-440 mm-dir. Ərazi istilik ilə kifayət qədər təmin olunur və 10° –dən yuxarı fəal temperatur cəmi 4700-3800⁰ təşkil edir. Bununla əlaqədar qışı yumşaq keçir.

Tədqiqat apardığımız Şirvan düzənliyinin çəmən-boz torpaqların su-fiziki xassələri, mineral tərkibi, torpaq örtüyü strukturunun quruluşu təbii və antropogen amillər nəticəsində güclü şəkildə dəyişmişdir. Bu torpaqlar müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya, çəmənləşməyə məruz qalmış, torpaqlarda kipləşmə, kəltənləşmə və qaysaqqlanma müşahidə olunur.

İşin məqsədi – suvarılan çəmən-boz torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsi, onun münbitliyinin bərpaası və aqrofiziki xassələrinin optimallaşdırılması üçün tədbirlər sisteminin işlənilməsi və hazırlanmasından ibarətdir.

Bu məqsədlə tədqiqatın obyektini olaraq (2020-2021-ci illərdə) Şirvan düzənliyinin Göyçay rayonu ərazisində yayılan meliorasiya olunmuş taxılaltı çəmən-boz torpaqları seçilmişdir. Ərazidə yayılmış torpaqların morfoloji əlamətlərini səciyyələndirmək üçün Göyçay rayonunun Potu kəndindən 700-800 metr şimal-qərbdə relyefin düzən sahəsində taxıl altında 1№ -li kəsim qoyulmuşdur. Torpaqların əsas tərkib hissəsinin göstəricilərindən aydın olur ki, çəmən-boz torpaqlar açıq rəngli, orta gillicəlidir. Əkilmiş taxıl altında CaCO_3 -ün miqdarı profil boyu 13,0-14,0% arasında dəyişir. Taxıl bitkisi altında fiziki gil ($< 0,01$ mm) miqdarı 38,4-63,5% təşkil edir. Torpaqların xüsusi çəkisi və məsaməlik onun kimyəvi və mineraloji tərkibindən çox asılıdır. Torpağın xüsusi çəkisi əkilmiş taxıl altında 2,65-2,70 q/sm³ və məsaməlik 49,0-52,4% arasında dəyişir. Hiqroskopik suyun miqdarı çəmən – boz torpaqların mexaniki tərkibi ilə yaxşı uzlaşır. Hiqroskopik suyun belə az olmasına səbəb, torpaq profilində birtərəfli lül

hissəciklərin nisbətən azlıq təşkil etməsi, digər tərəfdən isə həmin torpaqlarda çürüntünün az olmasıdır. Torpaqların su-fiziki xüsusiyyətlərindən asılı olaraq humusun toplanması 20-35 sm dərinlikdə gedir. Humusun miqdarı 1,5-2,3% təşkil edir. Udma tutumunun 60-67%-ni kalsium, 18-20%-ni maqnezium, 10-13 %-ni natrium və 2-3%-ni kalium təşkil edir.

Bu torpaqlar üçün efemer bitki örtüyü, üzvi qalığın tez mineralaşması və nəticədə az humusluluq (1-2%) səciyyəvidir. Karbonatlılıq üst qatlarda 3%-dən 8%-ə kimi olub, dərin qatlara doğru 15-20%-ə dək artır. Torpaq örtüyünün tərkibinin öyrənilməsi göstərir ki, torpaq strukturası zəifdir. Ən çox kipləşmə karbonatlı-illüvial horizontda müşahidə olunur. Karbonatlıq üst qatdan dərinə keçdikcə artır.

Torpağın effektiv münbitliyinin yüksəldilməsində gübrələr çox böyük rol oynayır. Əkinçilikdə tətbiq olunan aqrotexniki tədbirlərdən ən mühümü gübrələmə sistemidir. Torpaqların aqrofiziki və aqrokimyəvi xassələrinin yaxşılaşdırılması, onun münbitliyini yüksəltmək əkinçilik sistemində çox mühüm məsələlərdən biridir.

Bununla belə hər hektar torpaqdan səmərəli istifadə etmək üçün, onun müasir vəziyyətinin su – fiziki xüsusiyyətlərinin və münbitliyinin yaxşılaşdırılmasının tədqiqini tələb edir. Təcrübə sahəsində üzvi və mineral gübrələrin müxtəlif norma və nisbətinin bitkinin məhsuldarlıq, torpağın münbitliyinə və aqrofiziki xassələrinə göstərdiyi təsirini öyrənmək üçün aşağıdakı sxem üzrə çöl təcrübələri qoyulmuşdur: 1) nəzarət (gübrəsiz); 2) $N_{120}P_{120}K_{90}$ 3) $N_{120}P_{120}K_{90} +$ Peyin 10 t/ha; 4) $N_{120}P_{120}K_{90} +$ Peyin 20 t/ha;

Tədqiqat işinin nəticəsi kimi, taxıl altında humusun miqdarı gübrəsiz variantda 1,40-1,50% , 2-ci variantda 1,70-1,80% , 3-4-ci variantlarda isə humusun miqdarı payız fəslində əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük təşkil edərək torpağın (0-30sm) əkin qatında 2,30-2,50% arasında dəyişmişdir. Taxıl bitkisi altında həcm çəki 1-ci variantda 1,32-1,35 q/sm³ olduğu halda, 2-ci variantda 1,20-1,28 q/sm³ , 3-4-ci variantlarda isə 1,10-1,16 q/sm³ arasında dəyişir.

Beləliklə, suvarılan çəmən-boz torpaqların potensial məhsuldarlıq qabiliyyətindən səmərəli istifadə edərək, dənli taxıl bitkilərin tirəyə səpin üsulu ilə becərilməsi zamanı bitkinin məhsuldarlığını artırmaq mümkündür. Belə ki, 2020-2021-ci illərdə tərəfimizdən ayrılmış təcrübə sahəsində gübrəsiz variantda 2 ildə payızlıq buğdanın məhsuldarlığı 18,5 s/ha olduğu halda, mineral və üzvi gübrələrin müxtəlif üsul və nisbətlərdə verilməsinin təsiri və mənimsəmədən sonra torpağın su-fiziki xassələri yaxşılaşaraq 37,2 s/ha olmuşdur. Digər tərəfdən antropogen amillərin təsiri ilə (texnika, gübrələmə, suvarma və s.) xüsusi ilə su və kimyəvi meliorasiyanın təsiri altında torpaq münbitliyi daha tez və kəskin dəyişikliyə məruz qalır. Bu texnologiyanın tətbiqi zamanı su resursları və qida maddələrindən effektiv istifadə nəticəsində ətraf mühitə zərərli təsirlərin azalması dəqiqləşdirilmişdir.

Gübrələrin iqtisadi səmərəliliyini artırmaq və onların tətbiqinin ətraf mühitə neqativ təsirini azaltmaq məqsədi ilə mineral gübrələr bütün sahəyə yox, lokal-lenta üsulu ilə verilməlidir. Bu zaman qida maddələrinin mənimsənilmə əmsalı yüksəlir, məhsul artır, onun keyfiyyəti ilə yanaşı, torpaqların su-fiziki xassələri yaxşılaşaraq, nəticədə bitki üçün əlverişli fiziki şərait yaranır. Aparılmış çöl və laboratoriya tədqiqat işlərinin nəticəsi göstərir ki, bitkilərin normal inkişaf və yüksək keyfiyyətli məhsul verməsi üçün torpağın fiziki xassələri qənaətbəxş olmalıdır. Çünki, fiziki xassələr yaxşı olduqda başqa aqrotexniki tədbirlər də yaxşı səmərə verir və məhsuldarlıq artmış olur.

Göndərib: 11.03.2022

Qəbul edilib: 20. 04.2022

Rimunə Zakir qızı Hüseynova
Gəncə Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
rumina.huseyn@mail.ru

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNSİBƏTLƏRİNDƏ İLHAM ƏLİYEV DÖVRÜ: STRATEJİ MÜNASİBƏTLƏRİN MÖHKƏMLƏNMƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, saziş, əlaqələ, görüş, müqavilə

Key words: Azerbaijan, Turkey, agreement, contact, meeting, contract

2003-cü il oktyabrın 31-də prezident seçilməsi münasibətilə “Gülüstan” sarayında keçirilən rəsmi qəbulda İlham Əliyev Türkiyə– Azərbaycan münasibətləri haqqında “Türkiyə haradadır, Azərbaycan da oradadır, Azərbaycan haradadır, Türkiyə də oradadır” [1. 2003:6] fikrini ifadə edərək iki dövlət arasındakı münasibətlərin gələcək istiqamətini göstərmişdir. 2003-cü ildə Azərbaycan və Türkiyəni bir-birinə daha sıx bağlayan çox əhəmiyyətli strateji layihələrlə bağlı müqavilələr imzalanmışdı. Hər iki ölkənin qarşısında bu layihələrin həyata keçirilməsi dururdu. Bu səbəbdən Azərbaycanda siyasi sabitliyin və imzalanan enerji müqavilələrini icra edəcək siyasətin davam etdirilməsi enerji layihələri ilə maraqlanan digər dövlətlər kimi, Türkiyənin də marağında olmuşdur.

İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan xarici siyasətinin prioritetləri Türkiyənin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini qorumasına səbəb olmuşdur. Regional balansın qorunması, Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində, həmçinin Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının Qərbə çatdırılmasında Türkiyənin oynadığı rol ikitərəfli münasibətlərin gücləndirilməsini zəruri etmişdir. 2007-ci ildə qəbul olunan Azərbaycan

Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında Türkiyə–Azərbaycan münasibətlərinin strateji əməkdaşlıq səviyyəsində olduğu qeyd olunmuşdur. Konsepsiyada Türkiyənin Azərbaycan üçün əhəmiyyəti aşağıdakı kimi izah edilmişdir: etnik, mədəniyyət və dil baxımından bir-biri ilə sıx bağlı olan ölkələr; Türkiyə transregional iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır; Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə yönəldilmiş söylərdə mövqelər uyğundur[2: 31.05.2007]

İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən güclənməsi onun xarici siyasətinə də müsbət təsir göstərmişdir. Bu, özünü Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərində də hiss etdirmişdir: 1. Azərbaycan xaricə sərmayə yatırın ölkəyə çevrilmiş və Türkiyəyə də böyük həcmdə sərmayə yatırılmışdır; 2. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirmiş və Türkiyəyə dəstək olmuşdur; 3. Türkiyənin daxili siyasətində Azərbaycanın humanitar fəaliyyəti getdikcə artmışdır; 4. Ordu quruculuğunda əməkdaşlıq artmış və hərbi-müdafiə sənayesində birgə istehsal olunacaq silahlar gündəmə gəlmişdir; 5. Erməni diasporasının xaricdə Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı apardığı fəaliyyətə qarşı Azərbaycan aparıcı mövqeyə sahib olmuşdur; 6. Türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlığın institutlaşması baxımından Azərbaycan Türkiyə və Qazaxıstanla birgə aparıcı rol oynamışdır; 7. Azərbaycan regional rəqabətə deyil, əməkdaşlığa üstünlük vermişdir. Bu çərçivədə Türkiyənin iştirakı ilə regional üçlüklərin – üçtərəfli əməkdaşlığın (Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyə, Azərbaycan–İran– Türkiyə, Azərbaycan–Türkmənistan–Türkiyə) sayı artmışdır; 8. Azərbaycan və Türkiyə üçüncü tərəfin maddi dəstəyi olmadan regional layihələri maliyyələşdirərək həyata keçirə bilmişlər [3. 2017:120].

2008-ci il avqustun 20-də Baş nazir R.T.Ərdoğan Azərbaycana səfər etmiş və bir sıra rəsmi görüşlər keçirmişdi. Səfərin sonunda mətbuata açıqlama vermişdir. R.T.Ərdoğanın Bakı səfərində

Qafqazda Sabitlik və Təhlükəsizlik Paktı da müzakirə olunmuş və Azərbaycan bu pakta dəstək vermişdi [4. 2008: 214-215].

2010-cu il avqustun 16-da Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün Azərbaycana səfəri zamanı uzun illərdən sonra ilk dəfə tərəflər arasında “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə” imzalandı [5.2010]. Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün Bakıya səfərindən 3 gün sonra Rusiya Prezidenti Dmitri Medvedev Ermənistanla səfər edərək Ermənistandakı rus hərbi bazasının qalma müddətinin 49 il uzadılmasına dair müqavilə imzalamışdı. Müqavilə Azərbaycan cəmiyyətində yenə də narazılıqla qarşılanmışdı, çünki bu, Cənubi Qafqazda güc balansını Ermənistanın lehinə dəyişə bilərdi. 2010-cu il sentyabrın 16-da türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının İstanbulda keçirilən X Zirvə toplantısında iştirak etmək üçün Prezident İlham Əliyev Türkiyəyə səfər edir. Səfər zamanı iki ölkə arasında “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Birgə Bəyannamə” imzalanır. Bəyannaməyə əsasən, iki ölkə arasında əhatəli inteqrasiyanın əldə olunması və tərəflərin maraqlarına uyğun regional və beynəlxalq məsələlərdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan–Türkiyə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası (ATYSSƏŞ) yaradılır [6.15.09.2010]. Şuranın yaradılmasından sonra hər il Azərbaycan və Türkiyədə dövlət başçılarının, həmçinin aidiyyəti dövlət qurumlarının rəhbərlərinin də iştirakı ilə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının görüşləri keçirilir.

Azərbaycanda 2013-cü il oktyabrın 9-da keçirilən seçkilərdə prezident seçilən İlham Əliyev birinci xarici səfərini Türkiyəyə etmişdi. Səfər zamanı tərəflər arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının iclası keçirilmiş, müqavilələr imzalanmışdı. Prezident İlham Əliyev görüşlərin birində “Güclü Türkiyə güclü Azərbaycan deməkdir” ifadəsini işlətməmişdi. Bu dövrdə Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlər qarşılıqlı artan

səfərlərlə də yadda qalmışdı. Təkcə 2015-ci ildə hər iki ölkənin prezidentləri beynəlxalq tədbirlərdəki görüşlərdən başqa dörd dəfə qarşılıqlı səfərlər həyata keçirmişlər [7.2014: 149].

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu dövrdə Azərbaycanla Türkiyə arasında enerji və iqtisadi sahədə imzalanmış müqavilələr hər iki dövlətin Cənubi Qafqaz, Qara dəniz və Şimal-Şərqi Avropada mövqeyini daha da gücləndirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yekun nitqi. /31 oktyabr 2003-cü il, s.6/ - <http://files.preslib.az/site/ialiyev/2003.pdf>
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası /Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusunda dərc edilmişdir /31.05.2007/
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) s-120 Bakı – 2017
4. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təkbətək görüşü. /20 avqust 2008-ci il, s. 214-215/ - <http://files.preslib.az/site/ialiyev/2008.pdf>
5. Müqavilənin 1-ci maddəsinə əsasən, tərəflərin hər hansı biri ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin və sərhədlərinin toxunulmazlığının təhdid edildiyi və ya təhlükə altında olduğu qənaətinə olduqda, tərəflər bu təhdid və təhlükələrin aradan qaldırılması istiqamətində görülə biləcək tədbirlər barədə təxirə salınmadan məsləhətləşmələr aparacaqlar. 2-ci maddəyə görə isə, tərəflərdən biri üçüncü dövlət və ya bir qrup dövlət tərəfindən silahlı basqın və ya hərbi təcavüzə məruz qaldıqda, tərəflər BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi ilə tanınan fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi üçün hərbi imkan və qüdrətlərindən istifadə etmək də daxil olmaqla, mövcud imkanları çərçivəsində bütün zəruri

tədbirlərin görülməsi məqsədilə bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərəcəklər. Bu yardımın forması və həcmi təxirə salınmadan tərəflər arasında razılaşdırılacaqdır. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə”nin mətni üçün bax: <http://www.e-qanun.az/framework/21158> /15 avqust 2010-cu il/

6. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Birgə Bəyannamə. /15.09.2010/ - <http://www.e-qanun.az/framework/21161>
7. Cornell E, Svante. Azerbaijan: Going It Alone, Edit. S. Frederick Starr Svante E. Cornell, Putin’s Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2014, (pp. 145-155), p.149

Göndərilib: 18.03.2022

Qəbul edilib: 25. 04.2022

İlkanə Rabil qızı Əmirova
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ilkanaamirova@yahoo.com

KOQNİTİV DİLÇİLİYİN YARANMA TARİXİNƏ QISA EKSKURS

Açar sözlər: *koqnitiv, dilçilik, kateqoriya, konsept, tarix*

Key words: *cognitive, linguistic, category, concept, history*

Koqnitiv dilçilik yeni elmi paradıqmadır. Dünyanın kateqoriallaşması deyəndə alınmış yeni biliyin bu və ya digər başlıqlarda və ya hissələrdə yerləşdirilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Məsələn: hər hansı bir şəxs yeni elmi və ya məişət zəminində yeni bir bilik əldə edərsə, onun insan yaddaşında qorunub saxlanması mövcud rubrikalarda yerləşdirilməsi hesabına mümkün olur. İnsan həyatda qazandığı biliyi kateqoriallaşma hesabına qaydaya salır, onu şüurun lazımı yerində yerləşdirir və nəticədə də insan şüuru xaosdan azad olur, müvafiq prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir. Konseptuallaşma isə insanların toplamış olduğu biliyi koqnitiv əlamətlər toplusunu müəyyənləşdirilməsi prosesini ifadə edir. Konseptuallaşmada koqnitiv əlamətlər də öz yerini tutur. Deyək ki, konsept hansısa əlamətlər toplusudur; həmin əlamətlərin müəyyənləşməsi konseptuallaşmadır. Onun sayəsində insan anlayışları və hansısa fenomenləri bir-birindən fərqləndirir. Nəticədə də insan düşünən varlıq olaraq qazandığı biliyi qoruyub saxlaya bilir və onun üzərində idraki əməliyyatları yerinə yetirə bilir. koqnitivizm insanın idraki prosesləri ilə bağlıdır. İstənilən yeni elmi paradıqma yaranıb öz yerini tutarkən müəyyən bir dövr keçir, onun terminologiyası müəyyənləşir və elmi dövriyyəyə daxil olur. Bu mənada "koqnitiv" termini belə bir yol keçmişdir. Müasir koqnitiv dilçilikdə işlənən bu termin koqnitiv psixologiyada, neyrolinqvistikada, antropologiyada və digər elm sahələrində işlənir.

Yarım əsrlik tarixi ərzində koqnitiv elmlər xeyli inkişaf etmiş, müəyyən yeniliklər meydana gəlmişdir. Bu xüsusda E.S.Kubryakova yazır ki, A.Peyviyo keçən əsrin 80-ci illərində obrazlar və səsli nitqi nəzərdə tutaraq yazırdı ki, insan beyni ikiqat kodlaşmaya malikdir. Amma müasir dövrdə də mental leksika bərdəki fikirlər də mübahisəlidir, psixolinqvistlər onu birmənalı şəkildə qəbul etmirlər və koqnitiv elmlər başqa istiqamətdə inkişaf edir. Hətta bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, bu termin öz məzmununu itirmişdir. Hətta bir qism dilçilər belə fikirləşirlər ki, koqnitiv dilçilik deyilən şey yoxdur. E.S. Kubryakova bu fikrin əleyhinə çıxaraq deyir ki, əlbəttə, koqnitiv dilçilik var, onun nəzəriyyəsi və metodları işlənmişdir. Onun müəyyənləşdirici faktoru koqnitiv struktur və proseslərdir. Bu problemi Avropa və rus dilçiləri ciddi şəkildə öyrənmişlər (**yenə orada**). Onlardan C.Lakoff, R.Cekendoff, Ç.Filmor, J.Fokonye, E.S.Kubryakova və digərlərini qeyd edə bilərik. Azərbaycanda koqnitiv dilçilik həmin elmi axtarışların nəticələri əsasında inkişaf edir. Koqnitiv dilçilik müasir dövrdə iki istiqamətdə inkişaf edir: nominativ və semantik istiqamətlərdə. Haqqında danışılan termin aşağıdakı əsaslara görə mübahisə doğurur. Əvvəla o, adi idraki konsept kimi qəbul olunur; digər tərəfdən “ koqnitiv”i “ neyroloji” terminlə eyniləşdirirlər. Üçüncüsü də, o termin real məzmunundan uzaqlaşır. “Koqnitiv” anlayışı psixologiya və fəlsəfədə çoxdan işlənir. Hətta bu sahə mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, “ koqnitiv” termini koqnitiv psixologiya yaranandan qabaq mövcud olmuş və “ idraki proseslər” məzmununu ifadə etmişdir. Koqnitiv psixologiya yaranandan sonra isə “ mental proseslər” məzmununu ifadə etmişdir. R.Cakendoff özünün koqnitiv nəzəriyyəsində bu termini insan beyində qorunub saxlanılan mental leksikona aid informasiya, şüurun bazasını təşkil edən mövcudluq kimi qəbul edir. Beləliklə dilçilikdə bu termin “mental”, “əqli”, “idraki” və s. terminlərin sinonimi kimi işlənmişdir. Dilin öyrənilməsi və tətbiqi dilçiliyin ən vacib problemlərilə yanaşı öyrənilərək araşdırılır ki, bu da dilçiliyin yeni istiqamətləri sırasına daxildir.

Ədəbiyyat

1. Cakendoff R. Semantics and Cognition. 6th ed. Cambridge (Mass) The MIT Press. 1993. 283.p
2. (xreferat.com)\...\460-1sovremennye-lingvisticheskie-teorie-kognitivnaya-lingvistika.h
3. <https://ru..wikpediya. orqwiki>

Göndərilib: 07.03.2022

Qəbul edilib: 16. 04.2022

Ayşən Mübaşır qızı Cavadova

Bakı Dövlət Universiteti

müəllim

aysheni@mail.ru

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT ANLAYIŞLARINA DAİR

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, spesifik, əfəsanələr, atalar sözləri

Key words: language, culture, specific, legend, proverbs

Mədəniyyət insan cəmiyyətinin yaratdığı və bütün dövrlər üçün qüvvədə olan inkişaf meyillərinin mənbəyidir. Mədəniyyət demək olar ki, cəmiyyətin həyat tərzini düzənləyən və idarə edən zəngin dəyərlər toplusudur.

Dil ilə mədəniyyət daim ayrılmaz vəhdətdə və qarşılıqlı əlaqədədir. Mədəniyyət dildə əks olunduğu kimi, dil də mədəniyyətin formalaşmış inkişaf etməsində və mühafizə olunmasında vasitə rolunu oynayır. Mədəniyyət daim dildə yaşayıb inkişaf edir. Eyni zamanda dil mədəniyyətin təsiri altında inkişaf edir. Beləliklə, dil və mədəniyyət qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdır.

Dil mədəniyyətlə iç-içə olduğundan ünsiyyət prosesində dilin formalaşdığı mədəni fon haqqında informasiyanın olması vacibdir. Əks halda ünsiyyət prosesində müəyyən anlaşılmazlıqların ortaya çıxması qaçılmaz olur.

Mədəniyyətlər insanları müstəqil fikirləşmək, aydın görmək, eləcə də eşitmək və dünyada baş verənləri şərh etmək yolları ilə təmin edir. Lakin hər bir mədəniyyətin malik olduğu spesifik cəhətlər həmin mədəniyyəti daşıyan xalqın dilindəki sözlərin fərqli mənalar ifadə etməsini şərtləndirir. Müxtəlif dillər arasındakı tərcümə prosesində anlaşılmazlığın yer alması bu baxımdan qaçılmaz olur. Bu səbəbdən də mədəniyyətlərarası ünsiyyət məsələsi qlobal tədqiqat sahəsi olaraq qalmaqdadır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə böyük yer tutan frazeologizmlərin formalaşmasında dilxarici amillərin xüsusi rolu vardır. Həmin amillər frazeologizmlərin yaranmasında və inkişafında önəmli rola malikdir. Frazeologizmlər xalqın milli psixologiyası, ruhu, düşüncə tərz, mentaliteti haqqında geniş informasiya daşıyır, ətraf aləmi və hadisələri milli mentalitetə uyğun şəkildə dəyərləndirir. Bu səbəbdən də milli-mədəni çalarlı frazeologizmlərin semantik üslubi xüsusiyyətləri və onların bir dildən başqasına tərcüməsi kifayət qədər mürəkkəb dilçilik məsələlərindən biri sayılır.

Dilin ünsiyyət vasitəsi kimi cəmiyyətlə vəhdətdə yaranıb inkişaf etməsi, dilin sayəsində cəmiyyətin əldə etdiyi biliklərin qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsi, cəmiyyətdə baş verən sosial, iqtisadi və mədəni dəyişikliklərin dildə əksi və cəmiyyətdə dilin digər qarşılıqlı əlaqələri dilçilərin diqqətindən yayınmamış, bunun təsiri altında sosiolinqvistika, etnolinqvistika və digər dilçilik sahələri inkişaf edərək meydana çıxmışdır. Hələ XVII əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə dil ilə cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin ayrı-ayrı tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməsi müşahidə olunur. İspaniyalı müəllif Qonsaldo de Korreas dilin sosial fərqlərini dəqiqliklə üzə çıxararaq, qeyd edirdi ki, hər bir dil danışıldığı əyalətin sakinlərinin yaşı, tutduğu vəzifəsi və sahib olduğu mülkiyyətdən asılı olaraq fərqli cəhətlər əldə edir.

Mədəniyyət nəsildən-nəslə hekayələr, əfsanələr, əsətlər, atalar sözləri və məsəllər vasitəsi ilə keçir. Bundan başqa, mədəniyyətimizi daha çox incəsənət, kütləvi informasiya vasitələri, TV, radio və internet vasitəsilə öyrənirik. Cəmiyyətdə, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmış, müxtəlif milli-mədəni dəyərlərə yiyələnmişində mədəniyyətin rolu danılmazdır. Bu, onunla əlaqədardır ki, mədəniyyət ünsiyyətə, nitqə daim öz təsirini göstərir. İnsanın davranışı, danışq tərz, etik-estetik görüşləri, nitq etikası normaları və s. onun daxili mədəniyyətinin göstəricisidir. İngilislər davranışı üstün tutaraq belə deyir: *Manners make the man* – insanı insan edən onun hərəkətləri, davranışdır, insanın xasiyyəti onun kim olduğunu müəyyən edir

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (2008) Ümumi Dilçilik ". Şərq - Qərb - 2008
2. Abbasov, A. (2009) İngiliscə - Azərbaycanca hüquq atalar sözləri lüğəti, Bakı: Çinar.
3. Abbasov A. (2018) English-Russian-Azerih Proverbial Units, AzTU mətbəəsi, Bakı - 2018

Göndərilib: 07.03.2022

Qəbul edilib: 17. 04.2022

Sultan Qurban oğlu Niftəliyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
doktorant
sultanniftaliyev95@gmail.com

BLOCKCHAIN TEXNOLOGİYASININ VƏ BITCOIN KRİPTOVALYUTASININ ƏNƏNƏVİ BANK SİSTEMLƏRİNDƏN, PUL ANLAYIŞINDAN FƏRQLƏRİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Açar sözlər: *Blokçeyn, Bitcoin, Kriptovalyuta, Texnologiya, Tranzaksiyalar, Blok zənciri, Peer-to-peer şəbəkəsi.*

Key words: *Blockchain, Bitcoin, Cryptocurrency, Technology, Transactions, Blockchain, Peer-to-peer network*

2017-ci ildə dünya üzrə trend olan terminlərdən biri Bitcoin və Blockchain texnologiyası idi ki, insanlar artıq gündəlik həyatlarında bu terminlərdən istifadə etməyə başladılar. 2009-cu ilə qədər pul çapının həyata keçirilməsi yalnızca 3 qurum tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu qurumlar aşağıdakı kimidir:

- Pul emissiyasını təşkil edən Dünya ölkələrinin **Mərkəzi Bankları**;
- Öhdəliklər vasitəsilə pul formalaşdıran **Kredit İnstitutları**;
- Elektronik pul çap edən e-lisensiyalı təşkilatlar

Bitcoin kriptovalyutasının yaranması ilə dünya iqtisadiyyatında yeni bir neologizm anlayışı meydana gəldi və bunun vasitəsilə yeni bir texnologiya yenilik olan “Blockchain” texnologiyası iqtisadiyyatda öz yerini möhkəmləndirməyə başladı. Kriptovalyutaların hər hansısa bir mərkəzi quruma bağlı olmaması onu günü-gündən daha da dəyərləndirir və insanların marağına səbəb olurdu.

Bitcoin kriptovalyutasının işləmə prinsipini “Blockchain” təşkil edir ki, bu texnologiyanın şifrələnmiş qara qutu funksiyasını yerinə yetirməsi onun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Blokçeyn texnologiyası

vasitəsilə həyata keçirilən pul mübadilələri yalnızca bu sistemin istifadəçiləri tərəfindən müşahidə edilə və onlar tərəfindən təsdiqlənə bilər. Ənənəvi pul mübadiləsi sistemi ilə Blokçeyn texnologiyasının əsas fərqi ondan ibarətdir ki, yeni texnoloji yenilik olan bu sistem əməliyyatlar zamanı 3-cü şəxs qurumları olan və tənzimlənən bankların iştirakını tələb etmir. Əlavə olaraq yeni texnologiya ənənəvi sistem kimi artıq tranzaksiyaların hərəkətinin qeydini aparmaq üçün infomasiya texnologiyaları işçilərinə ehtiyac yaratmır və bunun nəticəsində material xərc qənaətini həyata keçirmək mümkün olur. Blokçeynin iştirakçılarının tranzaksiyaları təsdiqləmək və müşahidə etmək kimi səlahiyyətləri olduğu üçün daha ciddi nəzarət mexanizmi təşkil edilərək informasiya manipulyasiyasının qarşısının alınması həyata keçirilir. Sistemin işlək vəziyyətdə fəaliyyət göstərməsi üçün hər hansısa digər bir infrastruktura ehtiyac qalmır, çünki bu texnoloji mühitdə iştirakçılar qismində çıxış edən insanlar məhz elə onun infrastrukturu rolunu oynayırlar. Daha aydın izah kimi, tranzaksiyaların axınında hər hansısa bir bankın rol almasına ehtiyac qalmır, sistem və sistemin iştirakçıları xidmətlərin həyata keçirilməsini təmin edirlər. Halbuki, keçmişdə hər hansısa pul köçürmələri, mal alışları yalnızca fiziki formada təşkil edilirdi. Son zamanlarda isə sadəcə riyazi məsələnin kompüterlər tərəfindən həll edilməsi ilə bu əməliyyatların hər biri qüsursuz olaraq baş verir. Bu sistemin cəmiyyətdə yaratdığı müsbət təərəflər insanlar tərəfindən artıq qiymətləndirilməyə başlamışdır.

Blokçeyn texnologiyası və bitcoin valyutasının populyar olması onların maliyyə sektoruna gətirdiyi yeniliklərlə bağlıdır. Yalnızca bir data bazası yaradaraq bu sistemdən istifadə etmək ilk öncə maraqlı səslənməsə də, texnologiyanın xüsusiyyətləri onu konservativ bank sistemi ilə rəqabətə davamlı etməyə başlamışdır. Blokçeyn texnologiyasının əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək məqsədə uyğundur:

➤ ***Daha aşağı xərclərlə tranzaksiyaların həyata keçirilməsi-***
Əməliyyatların bütün sistem iştirakçıları tərəfindən izlənə bilər olması,

əlavə informasiya texnologiyaları sistemlərinin işlədilməsi ehtiyacını azaldır. Nəticədə əməliyyatların həyata keçirilməsi və dataların saxlanması xərcləri azalaraq qənətli mühit yaradılmış olur. Kompüterli olan hər bir insan sadə şəkildə blokçeyn texnologiyasının iştirakçısı ola bilər. Nə zaman və nə qədər mədəncilik üçün vaxt ayrılması istifadəçilərin şəxsi iradəsilə baş verən hərəkətdir. Ümumi olaraq bu texnologiyanın ən böyük motivasiyalarından biri ondan ibarətdir ki, daha çox mədəncilik edərək kompüterlə riyazi məsələlərin həll edilməsi daha çox qazanca gətirib çıxaracaqdır. Mədəncilik anlayışı altında bildirilən termin birbaşa olaraq şifrələnmiş riyazi məsələlərin həll edilməsini bildirir. Mədənci- Şifrələnmiş riyazi məsələləri texnoloji vasitələrlə həll edən və bu əməliyyatlardan bitcoin qazanan sistem istifadəçilərini bildirir (1). Şifrələnmiş riyazi məsələlərin həll edilməsi halında ortaya çıxan məlumatlar, sistem içində fəaliyyət göstərən elektron dəftərlərdə qorunub saxlanılır. Bütün bu sadalanan faktorlar 3-cü şəxslər olan bank qurumlarını tələb etmədiyi üçün və əməliyyatlar elektron qaydada həyata keçirildiyi üçün çəkilən xərclərdə “*Cost Saving*” edilir.

➤ ***Daha aşağı risk və ya daha yüksək təhlükəsizlik sistemi-*** Tranzaksiyaların bazası bütün sistem iştirakçıları ilə paylaşıldığı üçün, banklar və digər qurumların əməliyyatların axınında iştirakına və bunların təsdiq edilməsinə ehtiyac qalmır. Nəticədə fırldaqçılıq üçün daha az imkanlar yaradılaraq sistem üçün daha təhlükəsiz bir mühit formalaşdırılmışdır. Təbii ki, heç bir sistem qüsursuz olmadığı kimi bu texnoloji sistemində özünə məxsus qüsurları mövcuddur. Sistemin data bazasının dəyişdirilməsi çox çətin olsa da, mümkünsüz hesab edilmir və Hakerlər tərəfindən sındırılaraq pul oğurluğu hadisələrinin baş verməsi ehtimalı az olsa da mövcuddur. Pul mübadilələri yalnızca sistem iştirakçılarının 51% hissəsinin kvota halında təsdlənmişlə ilə həyata keçirilir. Qeyd etdiyimiz kimi, Blokçeyn texnologiyası xronoloji ardıcılıqla nörmrələnmiş detalları özündə birləşdirən və hər bir sonuncuya yenisi əlavə edilə bilən bloklardan ibarətdir ki, texnologiya məhz adını da buradan götürmüşdür (Blok zənciri). Bu

bloklar isə öz nöbəsində 51% iştirakçı tərəfindən öz təsdiqini tapdıqdan sonra zəncirə əlavə edirlər.

➤ ***Blokçeyn texnologiyası məxfilik yaradır***- Bu texnologiyanın funksiyalarından biri istifadəçilərinin gizlilik halında tam məxfi mühitdə pul köçürmələrini həyata keçirə bilmələridir. Blokçeyndə həyata keçirilən bütün tranzaksiyalar və onların detalları tam şəkildə şifrələnmiş halda olurlar ki, bunun nəticəsində şifrələnmiş məlumatların hazırki texnologiya ilə deşifrə olunması əsrlərlə zaman alacaqdır. Buna baxmayaraq məlumatlar gizli şəkildə qalsa da, tranzaksiyanın baş verməsi Blokçeyn texnologiyasının elektron dəftərlərində qeyd edilir və bütün istifadəçilər üçün əlçatan olması onun müsbət tərəflərindən biri kimi başa düşülür. Kvantum kompüterlərinin son zamanlarda cari texnologiyalardan üstünlüklərinin və sürətli olması Blokçeyn üzrə məxfilik funksiyasını nisbətən təhlükəyə atsa da, şifrələnmiş məlumatların illər alması qaçınılmazdır.

➤ ***Sistemdə yaranan yeni bloklar üzrə dəqiqliyin artması***- Verilənlər bazasında yeni tranzaksiyalar qeydə alındığı və sistem istifadəçiləri tərəfindən təsdiqləndiyi üçün texnologiya üzrə dəqiqlik göstəriciləri artır. Belə ki, hər hansı yeni bir blokun yaranması üçün sistem istifadəçilərinin 51% hissəsinin bitcoin köçürmələrinin tranzaksiyalarını təsdiq etməsi gərəkdir ki, bu da öz növbəsində hər hansısa qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılmasına köməklik edir. Təbii ki, sadalanan xarakteristikalar Blokçeyn texnologiyası üzrə 100% işlək vəzəiyyətdə deyil, çünki hər bir sistemin qüsürlü olduğu kimi bu sistemdə də müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Bu çatışmazlıqlar da öz növbəsində sistem üzərində manipulyasiyaları həyata keçirmək üçün imkanlar yaradır. Buna baxmayaraq sistemin cari tarixədək hər hansısa bir ciddi qüsürü müəyyənləşdirilməmişdir və əməliyyatlar müvafiq benefisiarlara çox böyük dəqiqliklə çatdırılır.

Blokçeyn texnologiyası mərkəzləşdirilmiş deyildir- Bu blokçeyn texnologiyasının ən vacib xüsusiyyətlərindən ən başlıcası kimi sayılır. Bildiyimiz kimi sistem bütün iştirakçılardan məlumat topladığı üçün konservativ bank sistemləri kimi hər hansısa bir təsdiqedicisi və nəzarət

funksiyasını təşkil edən 3-cü qurum təşkilatlara ehtiyac yaranmır (Peer to peer network). Bütün nəzarət və təsdiqedicilər funksiyalar məhz şəbəkə istifadəçiləri tərəfindən təsdiqlənərək həyata keçirilir. Ümumi olaraq global dünyada pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin edən maliyyə institutları mövcuddur, lakin Bitcoin bankı deyilən bir termin mövcud deyildir və bu sistemin bankrot olması ehtimalı isə aşağı olaraq qiymətləndirilir. Dünya iqtisadiyyatında baş vermiş olan 2008-ci il Dünya böhranı bank sistemlərinin nə qədər kövrək olmasını bütün iqtisadi subyektlərə göstərdi və hər hansısa bir mənfi effekt göstərə biləcək hadisələrin domino effekti kimi bütün sistemə ziyan və zərər verə biləcəyini sübut etdi (2). Texnologiyanın və ona aid olan bitcoin kriptovalyutasının mərkəzləşdirilməmiş olması xüsusiyyəti sistemin ən böyük üstünlüklərindən biri sayılır ki, bu da öz növbəsində likvidlik və kredit riskini azaldır, sistem riskini isə ümumi olaraq sıfır göstəricinə qədər endirir.

Texnoloji sürət anlayışının sistemdə əsas faktorlardan biri kimi yer alması- Ənənəvi bank sistemlərində həmçinin sürət anlayışı çox vacib rol oynayır. Belə ki, ənənəvi sistemdə SEPA kimi təcili pul köçürmələri üçün sistemlər yaradılmışdır, lakin bu sistemlərin limitləri kifayət qədər çoxdur. 21-ci əsrdə bank hesablarından pul vəsaitlərinin benefisiarlara köçürülməsini təşkil etmək bir neçə gün zaman alır (3). Bu mənfi tendensiyanın arxasında dayanan faktorları isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1-Pul köçürmələri zamanı vasitəçi banklardan istifadə nəticəsində əməliyyatların sürətlərində azalmaların baş verməsi

2-Tranzaksiyaların hissə-hissə sistemlər tərəfindən həyata keçirilməsi ilə ümumi pul mübadilə üzrə mexanizmanın sürətinin azalması

3-Bayram və istirahət günlərində bank sektorlarının fəaliyyət göstərməməsi ilə pul mübadilələrinin təxirə salınma hallarının baş verməsi.

Ənənəvi sistemdən fərqli olaraq Blokçeyn texnologiyası sistemində isə saniyələr içində sistemdən istifadə edərək bitcoin köçürmələrini

həyata keçirmək mümkündür və bu əməliyyatların təşkil edilməsi fasiləsiz olaraq təmin edilir. Bütün sadalanan bu faktorlar ənənəvi sistemlə yeni texnoloji sistemin fərqlərini bildirir. Ümumi olaraq Blokçeyn texnologiyasının istifadəsi iqtisadi subyektlər və fərdlər üçün çox əlverişlidir və bu sistemdən istifadə hər gün getdikcə daha da genişlənməyə başlamışdır. Ümumi olaraq Blokçeyn texnologiyasının və Bitcoin kriptovalyutasının ənənəvi bank sistemlərinin çatışmazlıqlarını tamamladığını qeyd edə bilərik, lakin yeni sistemin özünə məxsus çatışmazlıqları vardır ki, bunları aradan qaldırmaq müəyyən qədər zaman alacaqdır.

Ədəbiyyat

1. <https://www.blockchain.com/>
2. <https://www.investopedia.com/terms/b/blockchain.asp>
3. <https://101blockchains.com/introduction-to-blockchain-features/>

Göndərilib: 06.03.2022

Qəbul edilib: 13. 04.2022

Brilyant İman qızı Cəfərli
AMEA Naxçıvan Bölməsi
dissertant
brilliant1ceferli@hotmail.com

ŞƏBƏKƏ MEMARLIĞININ YUSİF KÜSEYR OĞLU TÜRBƏSİNDƏ TƏTBİQİ

Açar sözlər: memarlıq, abidə, türbə, şəbəkə, ulduz, romb

Key words: architecture, monument, tomb, network, star, rhombus

Memarlığın gözəllik simvollarından olan həndəsi ornamentlər təkamül prosesindən keçərək mürəkkəb formalarla əvəz olunmuşdur. Çevrə daxilinə və ya xaricinə çəkilmiş çoxbucaqlılar girih (düyün) adlanan mürəkkəb həndəsi ornamentləri əmələ gətirmişdir. Girih ornamentləri isə ahəngdar şəkildə birləşərək şəbəkə memarlığı nəzəriyyəsini yaratmışdır. Şəbəkə sözü ərəbcə şabaka-tor, qəfəs deməkdir. Memarlıqda şəbəkələr daş, kərpic, ağac, gəc materialları ilə qurulmuşdur. Şəbəkələr pəncərələrin, qapıların, üzülklərin, pilləkənlərin məhəccərlərinin dizaynında istifadə edilir. Daşı oyma üsulu ilə tətbiq edilən şəbəkələr cəfəri şəbəkələr adlanır. Cəfəri şəbəkələr Naxçıvan memarlıq abidələri üzərində XII əsrdən başlayaraq memarlığın dühası Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən tətbiq edilmişdir. Əcəmi Naxçıvani yaratdığı əsərlərdə ornamentlərin təkrarlanmasından əmələ gələn həndəsi mütənasiblik sisteminin növləri olan kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sistemini, düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sistemini, qızıl bölgü və ya İlahi mütənasiblik sistemini qurmuşdur. Şəbəkə sistemini əmələ gətirən girih naxışlarının memarlıq dekorunda aparıcı rol oynaması və memarlıq abidələrinin görüntüsünə güclü təsiri baxımından Əcəmi Naxçıvanının 1162-ci ildə ilk inşa etdiyi Yusif Küseyr oğlu türbəsi Azərbaycan memarlığında yeni mərhələdir. Türbənin səthləri daxildən və xaricdən dayaz sivri tağçalar içərisinə

salınmışdır. Eksteryerdə səthi üzlərdə düzbucaqlı şəklində tağçalar işlənmişdir. Tağçaların içində şəbəkə kompozisiyası öz əksini tapmışdır. Türbənin şəbəkə sistemi ilə qurulmuş naxışlarının quruluşu kvadrat, düzgün altıbucaqlı və onların kontaminasiyasından yaranan mütənasiblik sisteminə əsaslanır. Şimal-qərb səthdə düzgün altıbucaqlı və bu mənbdən yaranan həndəsi naxışlar görülməkdədir. Bu üzdə düzgün altıbucaqlılardan yaranan səkkizbucaqlıların kontaminasiyasını müşahidə edirik. İlk addım olaraq bir nöqtə ətrafında 6 ədəd səkkizbucaqlı birləşdirilmişdir. Səkkizbucaqlıların bu cür ahəngli birləşməsindən mərkəzdə altıguşəli ulduz meydana gəlmişdir. Səkkizbucaqlıların mərkəzlərindən üfüqi və diaqonal xətlər keçir. Bu xətlər də özlüyündə altıguşəli ulduzlar əmələ gətirmişdir. Abidənin şimal səthində kvadrat və düzgün altıbucaqlı sistemlərin birgə kombinasiyalarından yaranan həndəsi naxışlar həkk olunmuşdur. Şəbəkə sisteminin yaranmasında bu birləşmələrdən yaranan altıbucaqlılar əsas rol oynayır. Əks istiqamətlərdə yerləşdirilmiş bir-birindən aralı altıbucaqlıların 3 cüt düz xətlə bölünməsi nəticəsində mərkəzlərdə altıguşəli ulduzlar, aralıqlarda isə səkkizguşəli ulduzlar və romblar yaranmışdır. Düz xətlərin birləşməsindən isə səkkizbucaqlılar əmələ gəlir. Türbənin şimal-şərq səthinin şəbəkə sistemi digərlərinə nisbətən daha mürəkkəbdir. Bu səthdə düzgün altıbucaqlı və bu mənbdən yaranan həndəsi naxışlar memar tərəfindən böyük məharətlə işlənmişdir. İlk addımda altıbucaqlı ətrafında 6 ədəd oturacaqları birləşmiş bir cüt beşbucaqlılar işlənmişdir. Bu birləşmənin mərkəzində altıguşəli ulduz yaranmışdır. Altıbucaqlılar yanlardan iç-içə keçmiş formada düzülmüşdür. Bu da həmin düzülüştən rombların əmələ gəlməsinə şərait yaratmışdır. Türbənin şərq üzündə də şimal-şərq və şimal-qərb üzlərdəki kimi düzgün altıbucaqlı və bu mənbdən yaranan həndəsi naxışlar müşahidə olunur. Burada oturacaqlı altıbucaqlılar ətrafında 6 ədəd sivriüclü altıbucaqlıların işlənməsindən mərkəzdə altıguşəli ulduz yaranmışdır. Altıbucaqlının hər iki növü iç-içə keçmiş formadadır. Sivriüclü altıbucaqlıların bir-birinə keçməsindən romblar əmələ gəlmişdir. Abidənin cənub-şərq səthində

kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlar müşahidə olunur. Bu səthdəki şəbəkə sistemi çox mürəkkəb olmasına baxmarayaq nəfis şəkildə işlənmişdir. Yaranan ornamentlər svastika ornamentinə bənzəyir. Cənub səthdə kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi ornamentlərin şəbəkə sistemi əks olunmuşdur. Bu ornamentlərin kombinasiyalarından beşbucaqlılar əmələ gəlmişdir. Birinci addımda 4 ədəd beşbucaqlının iç-içə keçməindən mərkəzdə romb görülməkdədir. Beşbucaqlıların təpə nöqtələrinin kəsişməindən isə səkkizbucaqlılar yaranmışdır. Cənub-qərb səthdə isə kvadrat və bu mənbədən yaranan oturaclaı altıbucaqlıların və səkkizbucaqlıların kontaminasiyası müşahidə edilir. Altıbucaqlılar və səkkizbucaqlılar iç-içə keçmiş formada düzölmüşdür. Səkkizbucaqlıların hər bir tərəfdən 4 cüt düz xətlə bölünməindən isə onun mərkəzində səkkizguşəli ulduzlar əmələ gəlmişdir. Bu düz xətlərin altıbucaqlıların içərisində birləşməindən romblar yaranmışdır. Düz xətlərin birləşməindən əmələ gələn böyük altıbucaqlıların mərkəzində kvadratlar formalaşmışdır. Bu kontaminasiyada beşbucaqlılar da müşahidə olunur. Qərb səthin iki hissəsində şəbəkə sistemi görülməkdədir. Aşağı hissədə türbəyə giriş qapısı, ondan yuxarıda isə ornamental bəzək nümunələri yerləşir. Giriş portalı çatmatağ şəkillidir. Çatmatağın oyuğunda və onun yuxarı hissəsində şəbəkə sistemi qurulmuşdur. Oyuqdakı şəbəkə sistemi şimal-şərq hissədəki şəbəkə sistemi ilə eynilik təşkil edir. Oyuğun yuxarisında verilmiş arxivtravın şəbəkə sistemində isə ilk addımda iç-içə keçirilmiş iki oturaclaı altıbucaqlının içərisinə doğru yanlardan 6 ədəd bir cüt iç-içə keçirilmiş altıbucaqlı birləşmişdir. Nəticədə mərkəzdə altıguşəli ulduzlar əmələ gəlmişdir. Giriş portalını çərçivələyən tağcanın kənarları svastika elementindən qurulmuş həndəsi ornamentlərin şəbəkə sistemindən ibarətdir. Bu şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlardan qurulmuşdur.

Göndərilib: 02.03.2022

Qəbul edilib: 19. 04.2022

Məryəm Faiq qızı Orucova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
mariam.orudzhieva.98@mail.ru

RƏQƏMSAL MƏKANDA MÜƏLLİFLİK HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MÜDAFİƏSİ PRİNSİPLƏRİ

***Açar sözlər:** rəqəmsal, beynəlxalq müdafiə, müəllif hüquqları, prinsip, konvensiya*

***Key words:** digital, international protection, copyright, principle, convention*

Rəqəmsal” dünya şəraitində beynəlxalq aləmdə müəllif hüquqlarının ədalətli hüquqi tənzimlənməsini təmin etmək üçün bütün dövlətlər üçün müəllif hüquqlarının müdafiəsinin ümumi prinsiplərinin müəyyən edilməsi zəruridir. Bu problemi tədqiq edən bir çox müəlliflər müəllif hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin həyata keçirilməsində artıq bir neçə fundamental prinsipləri müəyyən etmişlər. Beləliklə, məsələn, P.D. Baranovski “Beynəlxalq müəllif hüquqlarının qorunması prinsipləri haqqında” məqaləsində müəllif hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin altı əsas prinsipini müəyyən edir: (1)

Birinci prinsip müəllifin vətəndaşlığı prinsipidir. Dövlətin müvafiq konvensiyalara qoşulması ilə ərazi məhdudiyətləri aradan qalxır. Bu prinsip Bern Konvensiyasının (3-cü maddəsinin “a” (1) və (2) bəndləri) müddəalarından irəli gəlir (2). Buna uyğun olaraq, dövlətin bu Konvensiyaya qoşulması ilə heç bir ərazi məhdudiyəti yoxdur və əsərlərin mühafizəsi nəşr edilmiş, o cümlədən nəşr olunmamış əsərlərə şamil edilir və əsərlərə müəlliflik hüququ müəllifin Konvensiyanın əhatə etdiyi ərazinin vətəndaşı və ya bu ərazidə daimi yaşayan şəxs olmasından asılı olmayaraq qorunur. P.D.Baranovski ilə birlikdə oxşar nəticəni Y.Q.Matveyev öz əsərində bu prinsipi “milli prinsip” kimi

müəyyən edir, bu o deməkdir ki, müəllifin əsəri ilk nəşr yerindən asılı olmayaraq Bern Konvensiyasının bütün ölkələrində qorunur (2)

İkinci prinsip müəyyən bir ərazidə müəlliflik hüquqlarının qorunması prinsipidir. Bu prinsip yalnız Konvensiyanın iştirakçısı olan ölkələrin vətəndaşı olmayan müəlliflərin əsərlərinə şamil edilir. Müvafiq olaraq, ərazi prinsipi və müəllifin milliyyət prinsipi bir-birini istisna edir. Müəllif hüquqlarının müdafiəsi əsərin ilk dəfə belə sazışın iştirakçısı olan hər hansı ölkədə və ya eyni zamanda üzv dövlətdə və digər dövlətdə dərc edildiyi ərazi prinsipinin tətbiqi çərçivəsində həyata keçiriləcək ki, bu da öz əksini Bern Konvensiyasının 3-cü maddəsində tapır.

Müəllif hüquqlarının qorunmasının üçüncü prinsipi Ümumdünya Konvensiyanın 2-ci maddəsində öz əksini tapmış assimilyasiya prinsipidir (3). Bu prinsipin mənası ondan ibarətdir ki, Konvensiyanın iştirakçısı olan hər hansı dövlətin vətəndaşlarının əsərləri, habelə belə bir dövlətin ərazisində ilk dəfə nəşr olunan əsərlər digər iştirakçı dövlətin ərazisində mühafizədən istifadə edir, hansıki həmin müdafiə ilk dəfə öz ərazilərində işıq üzü görən müəlliflərinin əsərlərini təqdim edilir. Xarici müəlliflərin (iştirakçı dövlətlərin vətəndaşları nəzərdə tutulur) nəşr olunmamış əsərləri də onun müəlliflərinin nəşr olunmamış əsərlərinə dövlət tərəfindən verilən mühafizədən istifadə edir.

Bundan əlavə, Ümumdünya Konvensiyası əcnəbi müəlliflərə xüsusi hüquqlar - “bu Konvensiyada xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş hüquqlar” verir ki, bu da bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, əcnəbilərin hüquqlarının müdafiə səviyyəsi müəlliflə müqayisədə ən yüksək olmasa da, bu Konvensiyanın iştirakçısı olan ölkənin vətəndaşının hüquqlarından yüksəkdir.

Dördüncü prinsip formallığa riayət olunmasından asılı olmayaraq mühafizənin təmin edilməsidir ki, bu da hərfi mənada elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərinə müəlliflik hüququnun onun yaradılması zamanı yaranmasını, əsərin qeydiyyatı alınmasının tələb olunmamasını, habelə əsərin istənilən formallığa riayət etməklə, digər xüsusi qeydiyyata

alınmasını nəzərdə tutur. Bu prinsip həm Bern, həm də Ümumdünya Konvensiyalarında öz əksini tapmışdır. Bəzi ölkələrdə əsərin qorunan kimi tanınması üçün onu qeydiyyatda almaq, notarial qaydada təsdiq etmək, müəlliflik hüququnu saxlamaq və ya digər məcburi prosedurlara riayət etmək lazımdır. Ümumdünya Konvensiya belə bir qayda müəyyən edir ki, əgər iştirakçı dövlətin daxili qanunvericiliyinə əsasən, rəsmiyyətlərə əməl olunması məcburidirsə, digər iştirakçı dövlətlərin vətəndaşlarının əsərlərinə və ya ilk növbədə işlərə münasibətdə rəsmiyyətlərə əməl edilmiş hesab edilir. Bu dövlətin ərazisindən kənarında nəşr olunan, bir şərtlə ki, bu cür əsərlərin bütün nüsxələrində, ilk nəşrdən başlayaraq, müəllif hüquqlarının qorunması nişanı olsun.

Növbəti prinsip müdafiənin müddətliyi prinsipidir. Bu prinsip əqli fəaliyyət məhsullarından istifadə zamanı şəxsi və ictimai maraqların birləşdirilməsi zərurətindən, habelə cəmiyyətin iqtisadi və mədəni inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyətindən irəli gəlir. Ümumdünya Konvensiyanın 4-cü bəndinə əsasən, əsərlərin mühafizə müddəti üzv dövlət tərəfindən öz qanunvericiliyində müəyyən edilir, müddəti müəllifin vəfat etdiyi andan 25 ildən az ola bilməz. Bəzi xüsusi hallarda, müəyyən kateqoriyalı əsərlərə münasibətdə, ilk dəfə ictimaiyyətə təqdim edildiyi andan və ya əsərin qeydiyyatda alındığı andan müddətin hesablanmasına icazə verilir, lakin foto çəkiliş üçün də qısaldılmış müddət müəyyən edilir. əsərlər və tətbiqi sənət əsərləri, bu müddətlərin hesablanması üçün eyni prosedur saxlanılmaqla bu müddət 10 ildir.

Sonuncu prinsip müəllifin və onun varislərinin xeyrinə müəllif hüquqlarının qorunması prinsipidir. Bu prinsip Konvensiyaların qaydalarının təfsiri məsələsində ən mühümdür, çünki bəzi hallarda Konvensiyaların müddəaları ilə bağlı müxtəlif şərtlər mümkündür. Belə vəziyyətlərdə müəllif üçün ən əlverişli variant seçilir.

Bu prinsiplər müəllif hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin nəzəri və toxunulmaz əsaslarına toxunur.

Ədəbiyyat

1. “Ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin mühafizəsi” haqqında 9 sentyabr 1886-cı il tarixli Bern Konvensiyası
2. Y.Q. Matveyev Müəlliflik hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi. M., 1987. səh. 9
3. “Ümumdünya Müəlliflik hüquqları” haqqında 6 sentyabr 1952-ci il tarixli Cenevrə Konvensiyası (UCCR)
4. http://www.copyright.ru/news/main/2012/2/20/zashita_prav/

Göndərilib: 06.03.2022

Qəbul edilib: 11. 04.2022

Nüsrət Kamal oğlu İbrahimov
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
doktorant
ibrahimov.nusret9623@mail.ru

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN ƏMƏK BAZARINA MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏSİRLƏRİNİN TƏHLİLİ

***Açar sözlər:** rəqəmsal iqtisadiyyat, sənaye inqilabı, əmək bazarı, şəbəkə infrastruktururu, məşğulluq*

***Key words:** digital economy, industrial revolution, labor market, network infrastructure, employment*

Rəqəmsallaşma - mahiyyət etibarı ilə fiziki məlumatların 0 və 1 rəqəmlərindən ibarət kompüter dilinə çevrilməsidir. Rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışının təməlinə Qərbi və Avropa ölkələrində XX əsrin 50-60-cı illərində formalaşan rəqəmsal dalğalar dayanır. Belə ki, elm və texnikanın inkişafı bir çox yeniliklərə səbəb olaraq rəqəmsal inqilabı formalaşdırmışdır.

Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına olan təsirinin nəzərəcarpacaq dərəcədə genişlənməsi XX əsrin 90-cı illərinin ortalarına təsadüf edir. Belə ki, elektron ticarət platformalarının yaradılması kommersiya fəaliyyəti üçün bir yenilik olmuşdur.

Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirinin müsbət və mənfi tərəfləri vardır (Digitalisation and its impact on labour, 2017: 3). Müsbət cəhətlərə kommersiya fəaliyyətində yeni iş mühitinin formalaşması, səmərəliliyin artırılması, rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi, vaxta qənaət edilməsi, müəssisə xərclərinin azaldılması, istehlakçılar üçün işə istehlak mallarında seçimin sadəliyi, çeşidin çoxluğu aid edilir. Rəqəmsallaşmanın yayılma dərəcəsi ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. İnkişaf etmiş ölkələrdəki şirkətlər rəqəmsallaşma sayəsində məhsuldarlığını artırırdıqca, iş yerlərini rəqəmsal inkişafda olan ölkələrə köçürürlər (Regional and industry perspectives, 2013: 8).

Eyni zamanda internet şəbəkə infrastrukturunun genişlənməsi rəqəmsallaşmanın əlçatanlıq dərəcəsini də artırmışdır. Belə ki, zamandan və məkandan asılı olmayaraq müstəqil şəkildə internet vasitəsilə uzaqdan idarəetmə funksiyalarına malik olan yeni iş yerləri (freelance) formalaşmışdır (Florian A. Schmidt. Digital Labour Markets in the Platform Economy, 2017: 18).

Bu göstəricilərlə yanaşı, rəqəmsallaşmanın mənfi xüsusiyyəti sayılan bir çox dağıdıcı təsirləri vardır ki, aktual mövzuya çevrilərək qlobal səviyyədə çağırışlar yaratmışdır. Rəqəmsallaşmanın təsiri nəticəsində yeni yaranmış məşğulluq formaları mövcud tələbatları təmin edərək ənənəvi məşğulluğun bir çox formalarına olan ehtiyacı azaldır və onların bağlanması səbəb olur. Həmçinin, yeni növ texniki avadanlıqların müəssisələrə cəlb edilməsi bir çox hallarda struktur işsizliyin səviyyəsini artırır. Yəni, rəqəmsal mühitə uyğunlaşmaq üçün ixtisaslı kadrlara olan marağın çoxalması daha aşağı biliklərə malik olan işçilərin iş yerlərindən çıxarılması ilə nəticələnir.

Rəqəmsallaşmanın mənfi təsirlərindən biri də kiber-cinayətkarlığın yaranması ilə bağlıdır. Belə ki, internet şəbəkələri vasitəsilə kənardan müdaxilələr zamanı məxfi hesabların ələ keçirilməsi, məlumatların nüsxələnməsi, oğurlanması və ya icazəsiz istifadə olunması halları baş verə bilər.

Göründüyü kimi, rəqəmsal yeniliklər iqtisadiyyatın bütün sahələrinin tərkib hissəsində yer almasına baxmayaraq, hər zaman müsbət amillərlə nəticələnir. Rəqəmsallaşmanın əhatə dairəsi genişləndikcə bir çox sahələrdə köklü dəyişikliyə səbəb olur. Yəni, bəzi sahələrin daha intensiv inkişafına imkanlar yaratsa da, bir çox sektorların dağılmasına təsirini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Department of Statistics, budget and studies. Digitalisation and its impact on labour, 2017: 3p
2. Digitization for economic growth and job creation. Regional and industry perspectives, 2013: 8p
3. Florian A. Schmidt. Digital Labour Markets in the Platform Economy, 2017: 18p

Göndərib: 06.03.2022

Qəbul edilib: 14. 04.2022

NuranəVəli qızı Həsənova

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

quliyeva.nurane@gmail.com

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN UĞRUNDA MÜBARİZƏ DÖVRÜNÜN MƏTBUATINDA QARABAĞ PROBLEMİ (1985-1995)

Açar sözlər: müstəqillik dövrü, mətbuat, Qarabağ problemi, erməni təcavüzkarlığı, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi

Keywords: independence period, press, the Karabakh problem, armenian aggression, Azerbaijani-Armenian conflict

Erməni separatçılarının 1988-ci ilin əvvəlindən etibarən planlı şəkildə həyata keçirdikləri “türksüz Ermənistan”, “Böyük Ermənistan” strateji layihələri Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən, Dağlıq Qarabağa qarşı ərazi iddialarının əsas tərkib hissəsi hesab olunur. Azərbaycana qarşı yönələn bu təcavüz və işğalçılıq müharibəsi, ermənilərin mənfur niyyətlərini reallaşdırmaq uğrunda mübarizə 1988-1989-cu illərdə Sovet Sosialist Respublikası İttifaqı rəhbərliyinin himayəsi ilə həyata keçirildi və minlərlə azərbaycanlının ev-əşiyindən zorla qovulması, qətlə yetirilməsi, qanlı faciələrin törədilməsi ilə nəticələndi. SSRİ-nin dağılması ilə yeni yaranan geosiyasi şəraitdən istifadə edən Ermənistan Azərbaycan sərhədlərini pozaraq Qarabağa daxil olub ədalətsiz müharibəyə başladı. Baş verən bütün bu hadisələr geniş ictimaiyyətin diqqətini bölgəyə cəlb etdi.

Münaqişənin müzakirə və təhlil mövzusunə çevrilməsi onun mətbu orqanlar tərəfindən işıqlandırılmasını, şərh edilməsini labüd etdi. Artan gərgin şəraitdə mətbuat yalnız məlumat vermək, hadisələrin gedişatını izləməklə kifayətlənməməli, baş verən prosesləri təhlil süzgəcindən keçirərək oxucuya dəqiq və qərəzsiz çatdırmalı, bəzən hadisələrin gedişatını qabaqlayaraq baş verəcəkləri öncədən proqnozlaşdırmalı idi.

1980-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində nəşr olunan dövrü mətbuat nümunələrində Qarabağa həsr olunmuş yazılarda Azərbaycan – Ermənistan münaqişəsinin və ermənilərin təcavüzkar siyasətinin kökləri, həlli perspektivləri haqqında beynəlxalq ictimaiyyəti məlumatlandırmaq, həmçinin bu taleyüklü problemə dair ədalətli və reallığa uyğun ümumi mövqə formalaşdırmaq əsas məqsəd hesab edilirdi.

“Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələr mətbuat üçün ciddi bir sınaq oldu” (1, səh.5). 1988-1989-cu illərdə “Bakinski raboçi”, “Komsomolski pravda”, “Vışka”, “Pravda”, “Sovetskaya kultura”, “İzvestiya” kimi mətbuat orqanlarında azərbaycanlı alimlərin, şair və yazıçıların, jurnalistlərin nəzəri və analitik xarakterli materialları, münaqişənin tarixi, milli-etnik köklərini açan araşdırma materialları, faktlar, sənədlər, cəbhədən xəbərlər, şahid ifadələri dərc olunurdu.

Hərbi yolun labüdlüyü, münaqişənin tarixi kökləri, səbəbləri, ermənilərin Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasətinin mərhələləri, Rusiyanın Qafqaz siyasətində erməni amili, Qarabağ probleminin ümummillə problem kimi təqdimatı, eləcə də Qarabağın Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağı olması, müharibənin Azərbaycan cəmiyyətinə psixoloji təsiri mətbuatda Qarabağ hadisələri ilə bağlı yazılan mövzular sırasına daxil idi.

Azərbaycanın istiqlal tarixi ilə həmyaşid olan müstəqil mətbuat orqanları “Azərbaycan”, “Azadlıq”, “Aydınlıq” 90-cı illərin əvvəllərində müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizə ideyasının daşıyıcısı olmaqla bərabər Qarabağ həqiqətlərini, erməni təcavüzkarlığını xalqa çatdırmaqda əsas tribunaya çevrildi. Dağlıq Qarabağda baş alıb gedən erməni terroru, döyüş bölgələrindəki vəziyyət 1988-ci ilin sonlarından etibarən nəşr olunan mətbu orqanlar – “Ədalət”, “Meydan”, “Azad söz”, “Müxalifət”, “7 gün”, “Millət”, “Molodyoj Azerbaydjana”, “Vətən səsi” kimi ictimai-siyasi qəzətlərin diqqət mərkəzində idi.

Sonrakı illərdə nəşr olunan “Xalq qəzeti”, “Respublika”, “525-ci qəzet”, “Ədalət”, “İki sahil”, “Şərq” və digər mətbuat orqanlarının da səhifələrində Qarabağdakı proseslərə xüsusi yer ayrılır. “Gənclik”, “Qobustan”, “Azərbaycan qadını”, “Ulduz” jurnallarında nəşr olunan

bədi-publisistik materiallar Qarabağ ətrafında gedən hadisələri işıqlandıraraq informasiya təminatını həyata keçirirdi.

Azərbaycanın tanınmış publisist, ziyalı, jurnalist, şair və yazıçıları ermənilərin siyasi yalanlarını, qərəzli çıxışlarını ifşa edərək gerçək tarixi faktları oxuculara çatdırırdılar. Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Famil Mehdi, Ziya Bünyadov, Firudin Rəhim, Sabir Əfəndiyev, Nemət Veysəlli, Qardaşxan Əzizxanlı, Nəriman Həsənli və başqalarının məqalələri erməni millətçilərinin törətdikləri iğtişələr, qaçqınların problemlərinin işıqlandırılması, ermənilərin yalançı ərazi iddialarına verilən cavab baxımından əhəmiyyətlidir.

1994-cü ildə Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs haqqında saziş imzalandıqdan sonra işğal olunmuş ərazilərimizin vəziyyəti, məcburi köçkün və qaçqınların yaşayışları, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım cinayətlərinə dünya ictimaiyyətinin biganə yanaşması daim medianın diqqət mərkəzində oldu.

Nəhayət, 2020-ci il 27 sentyabr tarixindən etibarən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin başçılığı ilə başlayan rəşadətli, qüdrətli, sarsılmaz gücə və inama malik olan ordumuzun qalibiyyəti ilə yekunlaşan 44 günlük şanlı zəfər tariximizin yazıldığı günlər də Azərbaycan media nümayəndələri tərəfindən işıqlandırıldı. 30 il ərzində davam edən informasiya müharibəsində zəfər çalan, qələbə xəbərlərini xalqa çatdıran da məhz Azərbaycan mətbuatı oldu. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev I Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın məruz qaldığı informasiya blokadasını 44 günlük haqq savaşı dövründə qırmağa nail oldu. Dövlət başçısı informasiya cəbhəsindəki müharibədə dünyanın aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibəsi zamanı erməni təxribatlarını, yalanlarını ifşa edərək beynəlxalq ictimaiyyətə Qarabağ həqiqətlərini çatdırmağa müvəffəq oldu.

Ədəbiyyat

1. Konflikt v Naqornom Karabaxe. Sbornik statey - Baku, 1990.

Göndərib: 06.03.2022

Qəbul edilib: 19. 04.2022

Xanım Namiq qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
magitrant
x.aliyeva96@gmail.com

DİVAR TƏSVİRLƏRİNİN İNTERYERİN ESTETİK HƏLLİNDƏ ROLU

Açar sözlər: *divar, təsvir, interyer, süjet, miniatür, kompozisiya, monumental, məkan*

Key words: *wall, described, interior, plot, miniature, composition, monumental, space*

XX əsr Azərbaycan incəsənətinin sosial-siyasi ideologiya ilə yüklənməsi səbəbindən dövlətin maraqlarına köklənmişdi. Lakin buna baxmayaraq rəssamlar milli ənənələrlə müasir baxışların ahəngində hər zaman milli köklərə bağlanmışdılar.

Rəssamların yaradıcılıq təkamülü dövründə getdikcə, əsaslı mərhələlərdə bəzi estetik konsepsiyalar, həmçinin formaya və rəngə, ritmə və plastikaya müəyyən yanaşma prinsipləri əlavə olunur. Bütün bunlar elə bil ki, milli ənənələr çərçivəsində qədimləşir, bədii mədəniyyətin toxunulmaz sahəsinə daxil olur.

Lakin həyat həqiqətlərinin diktə etdiyi yeni vəziyyətlər, Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibində olması, siyasi və ideoloji istiqamət müasir Azərbaycan monumentalist - rəssamlarını qədim ənənələrlə müasir nailiyyətlərin ümumi sintezini axtarmağa məcbur etdi. Bu axtarışlar tezliklə mürəkkəb bədii problemlərin həllində uğurlu üsulların tapılmasına səbəb oldu.

Bu cəhətdən bir sıra monumentalist-rəssamların yaradıcılığı çox səciyyəvidir. Məsələn: T.Ağababayev, M.Qafarov, R.Xələfov, E.Əhmədov, S.Mirzəzadə, S.Məmmədov, Y.Mehdiyev və s. kimi rəssamlar özündə milli ənənələrlə novatorluğu birləşdirən sovet dövrünün ən gözəl nümunələrinə imza atıblar. Hətta ideoloji mənəyla

məhdudlaşdırılan sifarişlərdə belə monumentalistlər mövzunu öz təcrübə yanaşmaları ilə həll edirdilər və həmin təcrübə bu gün plastik və məkan təfəkkürünə malik böyük məktəb sayılır. Bu baxımdan bu cür monumentalistlərin təcrübəsinə yiyələnmək, öyrənmək müasir monumental dekorativ rəngkarlıq üçün də aktualdır.

XX əsrin son dövrlərində tanınmış sənətkarlar Xalq rəssamı Siruz Mirzəzadə və Əməkdar rəssam İsmayıl Məmmədovun birgə yaradıcılığı sayəsində interyerdə icra etdikləri maraqlı kompozisiya quruluşuna sahib divar təsvirləri Azərbaycan monumental rəngkarlığını zənginləşdirən və onun inkişafına böyük töhvələr verən müəlliflərdir.

Bəşəri dəyərlərin zirvəsində duran Nizami yaradıcılığı Şərq bədii təfəkkürünün fəlsəfi dəyərlərini zənginləşdirən dahilərdən olması bütün dövrlərdə müraciət olunan mənbələrdəndir. Xalq rəssamları Siruz Mirzəzadə və İsmayıl Məmmədov yaradıcılığından da Nizami poemaları yan keçmədi. Sənətkarların 1984-cü ildə böyük peşəkarlıqla müraciət etdikləri bu mövzular Bakı şəhərində yerləşən “Əfsanə” adlı kafenin interyerinin bədii tərtibatında maraqla kompozisiya quruluşları ilə yaaddaşda qalmışdır.

Divar rəsmlərinin yerləşdiyi tikili XIX əsrə aid Şərq memarlığında spesifik quruluşa malik olan hamam olduğundan onun daxili quruluşu yarımsferik günbəzdən, divar boyu tağlarla həll olunmuşdur. Lakin sonradan həmin tikilinin təyinatı dəyişilərək məişət obyektinə - kafe kimi istifadə edilmişdir.

Qeyd etdiyim kimi, iki zalının interyerinin divar səthlərinin yarımqövs formasında olması səbəbindən Nizami motivlərindən ibarət olan motivlərin həmin yarımqövsələrin daxilində təsvir olunmuşdur. Divar təsvirlərinin interyerlə ahəngi hər iki rəssamın yaradıcılıq uğuru kimi dəyərləndirmək olar. “Xəmsə” süjetlərinin əsrlərlə qorunub saxlanan kompozisiya quruluşu, bədii traktovkasındakı qaydalar hər iki rəssamın müəllifi olduğu divar təsvirlərinin obrazlı ifadə tərzində də qorunub saxlanılmışdır.

Nizaminin 1539-1543-cü il Xəmsə əlyazmasından götürülmüş tağçaların daxilində işlənmiş hər bir təsvir poemaların məşhur kompozisiyalarına həsr olunmuşdur: “Fərhad Şirinin önündə”, “Xosrovla Şirinin toyu”, “Xosrov Şirinin şəklinə baxarkən”, “İki müdrikin yarışı”, “Dərvişlərin rəqsi”, “Leyli və Məcnun” divar səthini bəzəyən kompozisiyalardır. Kompozisiyalara diqqət yetirdikdə burada müəlliflərin klassik miniatürlərindən bəhrələndiklərini və bir neçə kompozisiya elementlərinin bir kompozisiyada sintezini görürük. Məsələn, Məcnun Leylini görərkən huşunu itirir” səhnəsində mərkəzdə huşunu itirmiş Leyli və cəngavər geyimində olan Məcnun fiqurunun fonunda təsvir olunan mənərə həmin əlyazmadan olan “Məcnun səhrada” miniatürünün təbiət mənzərəsi ilə eynilik təşkil edir. Taxçalardan birində təsvir olunmuş ov səhnəsində isə Soltan Məhəmmədin miniatüründəki personajların təsvir üsuluna nəzər yetirsək Soltan Məhəmməd miniatürlərindən bəhrələnməsini aydın görürük. “Nizami Xəmsəsinin miniatürləri Soltan Məhəmməd yaradıcılığının mahir illüstrasiya ustası kimi səciyyəvi cəhətlərini daha parlaq əks etdirir. Miniatürlərdə kitab sənətinin elə yeni, hələ vərdiş edilməmiş cəhətləri öz təcəssümünü tapmışdır ki, onlar Sultan Məhəmmədin yaradıcılığında təkmilləşmiş, püxtələşmiş özünəməxsus ifadə vasitəsinə, sonralar isə Təbriz məktəbinin fərqləndirici üslub xüsusiyyətlərinə çevrilmişdir” (3, s. 35)

Miniatür üslubuna xarakterik olan şaquli planlar, təbiət mənzərələri fonunda dekorativ-şerti elementlər divar təsvirlərinin əsas qayəsini təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq bütün təsvirlərdə rəssamların müasir yanaşmasını da duymaq mümkündür. Burada təsvir olunan fiqurların hərəkəti daha plastik, təbiiliylə seçilir. Çox təəssüf ki, haqqında bəhs etdiyimiz kompozisiyalardan bu günümüzə heç nə qalmayıb.

Klassik poeziyada baş verən hadisələrin tamaşaçıya cəlbedici və duyğulandırıcı görünməsi üçün Şərq incəsənətinin əsas mayası sayılan miniatür üslubuna müraciəti çox diqqətəlayiqdir. “Xəmsə”nin müxtəlif poemalarından tamaşaçıya yaxşı tanış olan qəhrəmanları təbiətlə

ahəngdə təqdim edən müəlliflər, ortaya çıxan maraqlı görüntünün yaddaqalan bədii görkəm almasına nail olmuşlar. Məkanın tavan hissəsinin – bürclər və mələklərdən ibarət olan süjetlə işlənməsi məkana xüsusi mistik görüntü verməklə yanaşı çox düzgün məkan həllinə malikdir. Həqiqətən Azərbaycan miniatürlərinin rəssamlar tərəfindən özünəməxsus şərhli sayəsində yeni təqdimatda təqdim edilmiş bədii məzmununda onun mövcud məkanla sintezinə gətirən estetik dəyərlər kifayət qədərdir. Bu baxımdan, milli mənəvi koloritə, keçmişə arxalanan bu məkan zamanında Bakı sakinlərinin və onun qonaqlarının ən çox zaman keçirdikləri, bəyəndikləri istirahət məkanı olmuşdur.

Elə həmin zaman kəsiyində - 1980-ci illərdə hər iki rəssamın - S.Mirzəzadə və İ.Məmmədovun birgə yaradıcılığından ərsəyə gələn indiki Fəvvarələr meydanında yeraltı məkanda yerləşən “Retro” fotoatlyesinin bədii tərtibatı da öz məkan aurasına görə maraqlı abuhava təəssüratı yaradır. Qeyri-adi bədii məkan həllinə malik interyer insanda “Yeraltı muzey” təəssüratı yaradaraq elə adına müvafiq retro görkəmi almışdı. 150 kvadratmetr ümumi sahəyə malik məkanın divar təsvirinin bütünlükdə süjet xəttinin əsas məzmununu bilavasitə qədim Bakı motivləri ilə əlaqəli olması insanlarda noltalji hissini oyanmasına səbəb kimi mənəvi rahatlığa, keçmişə kökləyir. Məkanın bütün divar səthini örtən təsvirlər görkəmli qrafika ustası Ə.Rzaquliyevin yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edən Bakı motivlərindən ibarət olan məşhur silsiləsinin süjetlərini yada salır. Divar təsvirlərini daha da canlandıran həcmli eyvan elementləri də əlavə olunması ümumi kompozisiyaya daha real görkəm qatır. Məkanın kompozisiya quruluşunun bir hissəsinə çevrilən bu elementlər sayəsində müəlliflər canlılığa və həyati məzmunlu səhnələrin yaranmasına nail olmuşdular. Interyerin kiçik olmasına baxmayaraq tamaşaçıda xoş duyğular oyadan ümumi kolorit, bütünlükdə incə stilizərlə verilmiş süjetlərin bədii şərhli ilə vəhdətdə kompozisiyanın yaranmasını təsdiqləməklə, məkanın bədii həllinin monumental görkəm almasını şərtləndirir.

Geniş yaradıcı potensiala malik olan rəssam İsmayıl Məmmədovun 80-ci illərdə məhsuldar fəaliyyətini ərsəyə gətirdiyi əsərlərlə daha aydın dəyərləndirmək olar. Rəssamın 1988-ci ildə işlədiyi məşhur “Azərbaycan” kinoteatrının interyerində işlədiyi divar təsvirləri fərdi yaradıcılığın məhsuludur. Foyenin divarlarını örtən kompozisiyalar orijinallığına görə Azərbaycan monumental-dekorativ rəngkarlığında peşəkar həllə malik əsərlərdən olmasına baxmayaraq, çox təəssüf ki, müasir dövrümüzə gəlib çatmaması böyük məyusluq doğurur. Məkanın 200 kvadratmetr sahəni əhatə edən təsvirlərdəki 160 fiqur-obrazını hifz edən bu sənət əsərlərini bu günümüzdə gəlib çatmaması sənətə olan laqeydliyin nümunəsi kimi qəbul etmək olar.

Məkanın təyinatına uyğun olaraq Azərbaycanın zəngin kino tarixini əks etdirən bu monumental divar təsvirləri həmin mədəniyyət ocağının interyerinə xüsusi sambal bəxş edirdi. Foyenin divarlarını və ortadakı dayaq sütunlarını kino mövzulu motivlərlə bəzəyən müəllif, son nəticədə, məkanın funksiyasına müvafiq bir bədii-mənəvi atmosfer yarada bilmişdi.

Kinoteatr foyesinin yuxarı mərkəzi hissəsində Azərbaycan kinosunun inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş sənət fədailərinin – dramaturq, operator, rejissor və görkəmli aktyorların təsvirlərini tam dəqiqliyi ilə kompozisiyaya daxil edən İsmayıl Məmmədov fərqli süjetlərə müraciət etmiş olsa da bütünlükdə bədii bütövlüyə, ahəngə nail olaraq məkanla uğurlu sintez ayrada bilmişdir.

Kompozisiyanın bədii şərhində ekspressiv ifadə tərzinə üstünlük verən İ.Məmmədov bununla da çoxfiqurlu kompozisiyanın düşündürücü dinamikliyini əldə edə bilmişdi. Kənar divarlarda və sütunların üzərində məşhur Azərbaycan kinofilmlərinin ən yaddaqalan səhnələrini əyaniləşdirən müəllif bununla da özündə reallığı və obrazlı təqdimatı birləşdirən “kino dünyası”nın yaramasına nail olmuşdur.

İstedadlı rəssam İsmayıl Məmmədovun Maliyyə Nazirliyinin foyesində mənzərə janrında işlədiyi kompozisiyanı rəssamın yaradıcılığının son əsəri saymaq olar (2014). Pilləkənin yan divarında yerləşmiş bu divar rəsmi quş uçuşu baxış nöqtəsi seçməsilə Bakının

bütün mənzərəsini dolğun ifadə edə bilmişdir. Kompozisiyada sovet dövründən müasir dövrədək memarlıq abidələrinin yaşıllıqlar arasından verilməsi Xəzərin qoynunda yerləşən Bakı haqqında ümumi mənzərəni tamamlayır. Soyuq rəng çalarlarından qurulmuş kolorit interyerdə üstünlük təşkil edən mərmər soyuq ağ rənginin əhatəsində bir harmoniya yaradır.

XX əsr monumental dekorativ rəngkarlığı mühüm ideoloji funksiyanı yerinə yetirərək memarlığın üslub prosesinin, interyerin məkan konsepsiyasının və dövrün bədii təsvir dilinin formalaşmasına böyük təsiri olmuşdur. İsmayıl Məmmədov və Siruz Mirzəzadə kimi rəssamların bu istiqamətdə xidmətləri yüksək olsa da, çox təəssüf ki, peşəkar yaradıcılıqdan süzülüb gələn yuxarıda sadaladığımız divar təsvirlərinin bəzilərilə tanışlığımız yalnız zamanında çəkilmiş interyerin foto görüntüləri sayəsində mümkündür. Buna baxmayaraq bu cür sənət nümunələri hər zaman XX əsr Azərbaycan divar təsvirlərinin inkişafı tarixində xüsusi təqdim olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Orta əsrlər miniatürləri əsasında interyer və eksteryerlərin bədii həlli (Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcə almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı). Bakı, MBM. 2013, 30 səh.
2. Kərimov K. Sultan Məhəmməd və onun məktəbi. Bakı, 1993.
3. Yadigarova L. Azərbaycan monumental-dekorativ rəngkarlığı. (Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcə almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya). Bakı, 2018.
4. Rastsvet Azerbaycanskoqo sovetskoqo iskusstva. Baku. 1986.

Göndərib: 11.03.2022

Qəbul edilib: 19. 04.2022

Hürnisə Nizami qızı Bağirova

Qərbi Kaspi Universiteti

magistrant

baghirzade1997@gmail.com

VALIDEYN-ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİ

***Açar sözlər:** ailə, valideyn, uşaq, yeniyetmə, övlad*

***Key word:** family, parent, child, teenager, child*

Bildiyimiz kimi, ailə kiçik bir dövlətdir. Bu dövlətin də öz qayda-qanunları, nizam-intizamları mövcuddur. Ailədaxili münasibətlərə tərəflərərsə münasibətlər, valideyn-övlad münasibətləri, uşaqların öz aralarında olan münasibətlər ayırd edilir.

Həmçinin ailə insanı ən yaxşı mühafizə edən sığınacaqdır. Ailə münasibətləri, xüsusilə qan qohumluğu ailə fərdlərini bir-birinə bağlayan ən güclü vasitədir. Gəl ki, ən çox və ən böyük münasibətlər də elə ailə daxilində baş verir. Böyüklər arasında zaman-zaman psixoloji gərginliklərin yaşanması normaldır. Amma valideynlə uşaq arasında baş verən psixoloji gərginliklər, dava-dalaş, ailədə uşaqla qurulan münasibətin nə qədər yanlış olduğunun göstəricisidir. Xüsusilə yeniyetmələrlə münasibətdə hələ də onlarla uşaq kimi davranmaq, onları məzəmmət etmək valideyn-övlad münasibətlərini zədələyən əsas faktorlardan biridir. (5)

Bəzən çox qarışıq hal olsa da, əslində, uşaqlarla ünsiyyət qurmaq böyüklərlə yola getməkdən daha asandır. Amma biz onlarla ünsiyyət yaratmağı yox, onlar üzərində hakimiyyət qurmağı düşünürüksə, bu zaman işlər dəyişir. Uşaq-valideyn qarşılıqları ən çox uşaqların valideynlərinə qarşı davranışları və ya valideynlərin uşaqları ilə ünsiyyət üslubları səbəbindən yaranır.

Uşaqlar onsuz da yaş etibarilə böyük münasibətlərə girən, vəziyyəti daha da qarışdıran, çıxılmaz hala salan deyillər. Onlar yalnız uşaqlıqlar və onlarla olan problemlərin müəyyən konkret səbəbləri olur:

- Uşaq valideynlərin qoyduğu qaydalara riayət etmək istəmir;
- Valideynlərlə uşaq arasında ünsiyyət problemi olur ki, bunun da səbəbi ünsiyyətdə daima qarşılıqlı ittiham ifadələrindən istifadə olunmasıdır;

- Valideynlərin övladlarından böyük gözləntiləri olur;
- Ailədə birdən çox uşaq varsa, uşaqlar arasında bərabərliyin pozulması onların bir-birini qısqaqmasına səbəb olur;

- Uşaq telefon, yaxud kompüterlə çox vaxt keçirmək istəyirlər;

Bu kimi standart və səbəbləri bəlli olan problemləri həll etmək uşaqlarla düzgün münasibətin qurulmasından keçir. Burada vacib məqam hər zaman valideynin davranışı və onun ailədə formalaşdırdığı ünsiyyət dilinin həssaslığı ilə bağlıdır. (2)

Valideyn-övlad münasibətlərinə işıq salacaq, eyni zamanda “Bu münasibətlərdə tərəflərin üzərinə düşən əsas öhdəliklər nədən ibarətdir? Münasibətin düzgün qurulması üçün nələr edilməlidir? Bu kimi suallara nəzər salınmalıdır.

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, valideyn-övlad münasibətlərinin əsası necə qurularsa, gələcəkdə uşağın psixi inkişafına bu və ya digər məsələlərdə öz təsirini göstərəcəkdir. Düzgün qurulan bünövrə uşaqların həyatına təsirsiz ötürməyəcək. Onu da unutmayaq ki, övladımızı biz necə böyüdürüksə, onlar da cəmiyyət içərisinə çıxdıqda bizim təmsilçimiz rolunu oynayirlər. (3)

Uşaqların valideynlər və digər qayğı göstərənlərlə güclü, sevgi dolu, müsbət münasibətləri olduqda ən yaxşı şəkildə öyrənir və inkişaf edirlər.

Övladınızla bu hallarda müsbət münasibət qura bilərsiniz:

- övladınızla anı yaşamaq
- onunla səmərəli vaxt keçirmək
- etibar və hörmətə əsaslanan qayğıkeş mühit yaratmaq

"Bizim dövrdə belə deyildi", "Biz böyük-küçük yerini bilərdik", "İndiki gənclər davranışlarını bilmirlər", "Mən sənin yaşında olanda.." Bu kimi sözləri böyüklərimizdən tez-tez eşidirik.

Böyüklər gəncləri, yeniyetmələri tərbiyələndirmək əvəzinə çox zaman onları tənqid etməyi seçir. Bütün valideynlər elə hesab edirlər ki, onların gənclik və yeniyetməlik dövrü daha fərqli olub.

Amma mütəxəssislərin fikrincə, hər bir dövrün yeniyetməsi və gənci özünə bənzəyir, keçmişə deyil. Yəni valideynlər bunu qəbul etmək istəməsə də, yeniyetmələr hər zaman dövrə uyğun olub. "Yeniyetməlik dövrü 11-12 yaşdan başlayır və 14-15 yaşa qədər - orta məktəbin beşinci-səkkizinci sinif şagirdlərini əhatə edir. Lakin yeniyetməlik dövrünün başlanmasına və qurtarmasına dəqiq sərhəd qoymaq olmaz".

Bu dövr özünün praktik əhəmiyyəti, pedaqoji çətinlikləri və uşaq şəxsiyyətinin dinamikasında baş verən psixoloji xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. (1)

"Yeniyetməlik dövrünün əsas xüsusiyyətləri eqonun qabarması, heç kəsi qəbul etməmə, özünü hamıdan ağıllı hesab etməkdir. Valideyn üçün də əsas problem məhz övladının aqressiv davranışlarıdır. Valideyn dünənə qədər uşaq saydığı bugünkü yeniyetmə ilə ünsiyyət qura bilməmək, idarə edə bilməməkdə çətinlik çəkir. Bu zaman valideyn və övlad arasında mübahisələr yaranır. Valideyn-övlad münasibətləri müşkülə çevrilir".

Valideynlə yeniyetmə arasında ən kəskin konfliktlər daha çox erkən yeniyetməlik dövrünə təsadüf edir. Çünki valideyn övladının böyüməsindən xəbərsiz olur. Valideyn hər zamankı tələbkarlıqla övladına yanaşır, amma əvəzində etiraz görür, çaşqınlığa düşür və nə edəcəyini bilmir. Bu vəziyyətdə o, aqressiv davranış nümayiş etdirmək əvəzinə övladının böyüdüyünü qəbul eləsə, vəziyyət onun üçün daha asan olar. Yeniyetmələr tənqiddə qarşı çox dözümsüz olurlar. Valideyn isə tənqidin yararlı, faydalı olduğunu düşünür. Valideyn-övlad arasında anlaşılmazlıqlar əvvəlki dövrlərdə də olub, amma o dövrlərdə həyat təzi bir qədər qapalı olduğundan, bu qədər müzakirə mövzusunda çevrilmirdi.

Valideynin övadamı, övladın valideyni öldürməsi halları gündəngünə artır. Belə hadisələrdə günahı təkcə uşaqda görmək düzgün

yanaşma deyil. Çünki tərbiyə verən, hörməti öyrədən valideyndir. Onun həyat təcrübəsi uşaqdan çoxdur və valideyn bilməlidir ki, övladından yüksək tərbiyə, hörmət gözləyirsə, ilk növbədə özü övladına bu keyfiyyətləri göstərməlidir”. (4)

Valideyn övladının dostu olmalıdır. Onun maraqları ilə yaxından tanış olmağa, sirlərini, düşüncələrini bölüşməyə çalışmalıdır. Valideyn öz problemlərini övladına anlatmağa başlasa, uşaq ondan çəkinməz və öz sirrini bölüşər.

Uşaqların fikrinə önəm verin: Övlad sizin olsa da, o da müstəqil insandır. Məsləhət verərkən, sakit-sakit başa salın, onu qıcıqlandıran məsələlərə toxunmayın. Övladınızın geyim və görünüşünə fikrinizi bildirin, amma müdaxilə etməyin. Övladınıza düzgün tərbiyə sizin özünüz üçün önəmlidir.

Bir atalar sözü var: "Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına". Yəni uşaqla necə davransan, elə də qarşılıq görərsən”.

Ədəbiyyat

1. <https://525.az/news/178120-valideyn-ovlad-munaqisesi-natevan-abdulla-yazir>
2. <https://aztehsil.com/news/5068-valideyn-ovlad-munasibtlri-nec-olmaldr.html>
3. <https://narinc.az/2020/12/11/valideyn-ovlad-munasibetlerinin-psixoloji-xususiyetleri>
4. <https://www.ilk5il.az/az/newsd/153-valideyn-va-ovlad-arasinda-pozitiv-munasibatleri-neca-qurmaq-olar>
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə, Ə.Ə. Sosial psixologiya.

Göndərib: 09.03.2022

Qəbul edilib: 15. 04.2022

Fidan Vüqar qızı Əkbərli

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

fidanakberovaa@mail.ru

BEYNƏLXALQ CİNAYƏT TRIBUNALLARI ÜZRƏ SOYQIRIM CİNAYƏTİ VƏ SÜBUTLARI (AKAYESU İŞİ)

Açar sözlər: *Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı, Soyqırım, Sübut, Niyətli, Tamamilə və ya qismən, Şahid*

Key words: *International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), Genocide, Evidence, Intentional, completely or partially, witness*

Bilindiyi kimi, Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Ruandada sülhün bərqərar olması üçün təsdiq olunmuş soyqırım cinayətini törətmiş şəxsləri cəzalandırmaq üçün yaradılmışdır. Soyqırım – hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupu, bir qrup kimi bütövlükdə və ya qismən məhv etmək məqsədilə qrup üzvlərini öldürmə, qrup üzvlərinin sağlamlığına zərər vurma və ya onların əqli qabiliyyətinə ciddi zərər vurma, qrupun bütövlükdə və ya qismən fiziki məhvinə yönəlmiş yaşayış şəraiti yaratma, qrup daxilində doğumların qarşısını almağa yönəlmiş tədbirləri həyata keçirmə, bir qrupa mənsub olan uşaqları zorla başqa qrupa keçirmədə ifadə olunan ictimai təhlükəli əməldir. [7, s. 45-49] Soyqırım cinayətində ən mühüm problem cinayəti törədən şəxsin soyqırım cinayətini təşkil edən hər hansı əməlləri, maddənin mətnində göstərilən qruplardan hər hansı birini tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyəti ilə hərəkət etdiyini sübut etməkdir. Bu vəziyyəti sübut etmək çox çətindir. Məhv etmə niyyəti bilavasitə sübut etmə yolu ilə əməlin təsdiqi ilə bağlı hallardan çıxarıla bilər. [6, s. 631-648] Keçmiş Yuqoslaviya Ekspert Komissiyasının Hesabatında soyqırım niyyətinin müəyyən hallardan çıxarıla biləcəyi qeyd edilmişdir. Soyqırım niyyətinin müəyyən hallardan çıxarılması fikri ilk dəfə olaraq 1985-ci ildə hazırlanan “Soyqırım cinayətinin qarşısının

alınması və cəzalandırılması” Problemi üzrə Yenilənmiş və İşlənmiş Hesabatda göstərilmişdir. Hesabata görə, soyqırım niyyəti məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş sübutlar şəraitindən çıxarılmalıdır. [5, s. 53-57]

Soyqırım cinayətinin Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalında araşdırılmasına ən bariz nümunə kimi Akayesu işini göstərmək olar (The Prosecutor v. Jean Paul Akayesu). Akayesu işində məhkəmə tutsilərə qarşı törədilən qəddar hərəkətlərin yalnız Taba Kommunasına qarşı deyil, bütün tutsiləri hədəflədiyini, qurbanların tutsi qrupunun üzvləri arasından bilərək seçilməsi, ağılabatan şübhələrdən əlavə ittiham olunan şəxsin soyqırım törətmək niyyətinin olduğu qənaətinə gəlmişdir. [4, s. 21-25] Soyqırım cinayətində mənəvi ünsür formalaşması üçün məhv etmə niyyətinin bütün qrupa yönəlməsinə ehtiyac yoxdur. Kayishema və Ruzendana işində də göstəriləyi kimi məhv etmə niyyətinin qrupun əhəmiyyətli hissəsinə yönəlməsi halında da mənəvi ünsür formalaşacaqdır. [1, s. 3] Eyni şəkildə, Jelişic işində də qrupun əhəmiyyətli bir qismini və ya qrupun mühüm nümayəndələrini məhv etmək niyyəti də mənəvi ünsür baxımından yetərli hesab edilmişdir.

Cinayət işləri üzrə ingilis inspektoru bir çox cəsədlərin fotoşəkillərini çəkmiş, yerə səpələnmiş şəxsiyyət vəsiqələrini xatırladaraq onların hamısının tutsilərə aid olduğunu bildirmişdir. Nəticədə bu sübutları əsas götürərək qurbanların əksəriyyətinin tutsi olduğu nəzərə alınmış və soyqırım cinayətinin birinci şərti tamamlanmışdır. İkinci şərt isə bu cinayətlər nəticəsində qurbanların ölümü və ya ağır xəsarətlər alması idi, çünki tamamilə və ya qismən məhv etmə niyyəti olmalıdır. Palatanın fikrincə, cinayətin soyqırım olması danılmaz idi. Bir çox faktlar göstərir ki, bu cinayətləri törədənlərin niyyəti tamamilə tutsiləri yoxa çıxarmaq idi. Bununla əlaqədar, ekspert şahid qismində prosesə çağırılan Dr. Alison Desforges 25 fevral 1997-ci ildə öz ifadəsində Palata qarşısında belə bir fikir bildirdi: “Mən bu insanların tamamilə niyyətli olduğuna inanıram. Onların məqsədi gələcəkdə hutu uşaqların tutsiləri

tanımaması, ümumiyyətlə, onların necə göründüyünü belə bilməmələrini istəməkdir.” [9, s. 4]

O, bu dediklərinə əsas kimi bəzi hutu liderlərin şüarlarını gətirmişdir, hansı ki, bu şüarlarda həmin ifadələr işlədilmişdir. Dr. Alison Desforjesin bu ifadəsi 2 ittiham tərəfi şahidinin ifadələri ilə təsdiqlənmişdir. Şahidlərin biri Alison Desforjesin ifadəsini təsdiqləyərək bildirmişdir ki, hutulardan bir millət vəkili yalnız tutsi olmadığı zaman rahat olacağını demiş, onların yox olmasını istədiyini açıq şəkildə dilə gətirmişdir. Dr. Alison Desforjes bir çox tutsi cəsədlərinin çox vaxt sisteməlik olduğunu ifadə etdi. Belə ki, onlar Nil çayının qolu olan Nyabaronqo çayına atılmışdır. Bu, doğrudan da belə idi və məhkəmə prosesi boyu Palataya göstərilən bir neçə görüntü ilə təsdiq olunmuşdur. O izah etdi ki, bu hərəkətin əsas məqsədi tutsiləri özlərinin gəldikləri yerə geri göndərməkdir (Həbəşistana). Bundan başqa, belə bir fikir də vardır ki, hutu mənşəli bəzi hamilə qadınlar bətnindəki döllərin tutsilərdən olması səbəbi ilə öldürülmüşdür. Bununla bağlı şahid PP-nin ifadəsini qeyd etmək yerinə düşər (11 aprel 1997-ci ildə dinlənmişdir). O, hutulara aid belə bir atalar sözü işlətdi: İyo inzoko yitiritse ku gisabo nta kundi bigenda barakimena. Mənası isə belədir ki, ilan hər hər hansı bir əşyaya dolanmış, onu sarmışdırsa onda bu əşyanı məhv etməkdən başqa çarə yoxdur. Ona görə də tutsilərdən tamamilə qurtulmaq üçün lazımdırsa hutulardan olan qadınları da öldürmək olar. [9, s. 5-7] Bütün bunlar əsasında soyqırım üçün tələb olunan xüsusi niyyət məsələsi (mens rea or dolus specialis) olduğu üçün Palatanın məsələyə baxması məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. Alison Desforjesə görə, tutsilər yalnız tutsi olaraq doğulduqları üçün öldürülmələri.

Ədəbiyyat

1. Case ICTR-95-1-T, Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana, Judgment, 21 Mayıs 1999.
2. Case IT-94-1-T, Prosecutor v. Tadic, Opinion and Judgment, 7 Mayıs 1997.

3. Case IT-98-33-A, Prosecutor v. Krstic, Appeal Chamber Judgment, 19 Nisan 2004.
4. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide -1948
5. Çelik, Edip, Milletlerarası Hukuk, Cilt I, Fakülteler Matbaası, 1980.
6. Gaeta, Paola, “On What Conditions Can a State Be Held Responsible for Genocide,” The European Journal of International Law, Cilt 18, No 4
7. Paul J. Magnarella “UDICIAL RESPONSES TO GENOCIDE:The International Criminal Tribunal For Rwanda And The Rwandan Genocide Courts”, 29 November 2011
8. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda, 8 November 1994 https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_EF.pdf
9. The International Criminal Tribunal for Rwanda, “Prosecutor v. Jean Paul Akayesu”, Case No. ICTR-96-4-T.

Göndərib: 06.03.2022

Qəbul edilib: 16. 04.2022

Ömər Mustafa oğlu Abdullayev
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
omerabdullayev.om@gmail.com

AZƏRBAYCANDA TURİZM SEKTORUNDA DAVAMLİ İNKİŞAFIN İQTİSADİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ MARKETİNQİN ROLU

***Açar sözlər:** Azərbaycan, turizm, marketinq, mehmanxana, dövlət proqramı*

***Keywords:** Azerbaijan, tourism, marketing, hotel, state program*

Müəllif burada Azərbaycan Respublikasında olan turizmin vəziyyəti haqqında və marketinqin Azərbaycan turizminin inkişafına olan təsiri barədə bəhs etmişdir. Məqələdə Azərbaycanın keçmiş dövrlərdən bugünə qədər olan turizm sektorunun inkişaf yolculuğu barədə bəhs edilmiş, bunun üçün görülmüş bütün tədbirlər və bu tədbirlərin nəticəsi barədə yazılmışdır. Azərbaycanda turizmin inkişafına təsir edən ən böyük marketinq tədbirləri barədə danışılmış və tədbirlərin bugün də ölkəmizin turizminə olan qatqıları barədə bəhs edilmiş. Bunlardan başqada turizmin inkişafı üçün ölkəmizdə görülmüş siyasi tədbirlər (turizmin inkişafı üçün dövlət proqramları, fərmanlar və s.) barədə də danışılmışdır.

Keçmiş dövrlərə qaydası olsaq Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən Azərbaycan ərazisi qədim zamanlardan dünyanın müxtəlif yerlərindən insanların müxtəlif məqsədlərlə (dini, ticarət, siyasi, tanışlıq və s.) gəldiyi yerlərdən ən çox ziyarət edilən yerlərdən biridir. Bu yoldan keçən ticarət karvanları əsas səyahət növü olmuş, onun üzərində yerləşən beynəlxalq ticarət mərkəzləri statusu daşıyan şəhərlər (Marağa, Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Ordubad, Şəki, Gəncə və s.) yaranır və inkişaf edirdi. XIV əsrdən başlayaraq şimal-cənub dəhlizinin (Rusiya-İran-Hindistan) aktuallaşması nəticəsində Bakı

şəhəri beynəlxalq ticarət və səyahət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bu, o dövrdə İcərişəhərdə tikilmiş karvansarayda, səyyahların xatirələrində ifadə olunur. 20-ci əsrin əvvəllərindən Bakı karvansarayları mehmanxana kimi istifadə olunmağa başladı. Azərbaycan turizmin inkişafı ikinci dünya müharibəsindən sonra daha artmışdır. Müharibədən sonra, 1950-1970-ci illərdə turizm sahəsində müəyyən işlər görüldü. Azərbaycan Turizm və Ekskursiyalar İdarəsinin strukturunun adında dəyişikliklər edilib (1963-cü ildən adıçəkilən qurum Azərbaycan Turizm üzrə Respublika Şurası, 1969-cu ildən isə Azərbaycan Turizm və Ekskursiyalar üzrə Respublika Şurası adlanır). Bakıda və müxtəlif rayonlarda (Hacıkənd, Mingəçevir, Zaqatala, Şuşa, Gəncə, Nabran), turizm bazaları, çadır şəhərcikləri (Nabranda - “Sputnik”), turizm klubları, ekskursiya büroları (Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan, Mərdəkan) fəaliyyət göstərir. açıldı. Bakıda yeni mehmanxanalar (Azərbaycan (1972), Qarabağ (1975), Moskva (1978)) və turist klubları açıldı. Azərbaycan. 1984-cü ildə isə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarına əsasən “Azərbaycanda 2000-ci ilə qədər turizmin inkişafı sxemi” adı ilə layihə qəbul edildi. Müstəqillik illərində Azərbaycanda turizmin inkişafı. 1991-ci ildə Xarici Turizm İdarəsinin əvəzinə Xarici Turizm Şurası yaradıldı və bu hadisə çıxış turizminin inkişafına təkan oldu. 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi və həyata keçirdiyi bir çox sosial-iqtisadi layihələr ölkədə turizmin daha da inkişafı üçün əsas oldu. 1999-cu il iyulun 27-də “Turizm haqqında” Qanunun tətbiqi, 2001-ci il aprelin 18-də isə Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin yaradılması haqqında fərman verilmişdir. 2004-cü il iyulun 16-da qəbul edilmiş 97 nömrəli “Turizm-ekskursiya xidmətlərinin sertifikatlaşdırılması Qaydası” sənədi ekskursiya və turizm fəaliyyətinin hüquqi bazasının təmin edilməsi üçün müvafiq şərait yaratmışdır. “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

➤ Azərbaycanın mühüm turizm ölkəsi kimi xaricdə tanınması üçün informasiya şəbəkəsinin yaradılması

➤ ərazi və turist ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuş obyektlərin mühafizəsini və istismarını təşkil etmək;

➤ beynəlxalq turizm qurumlarında Azərbaycan Respublikasının nümayəndəliklərini təşkil edir, turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında müqavilələr bağlayır və onların həyata keçirilməsi mexanizmlərini işləyib hazırlayır, turizmin inkişafı üzrə beynəlxalq proqramın hazırlanmasında iştirak edir;

➤ turizmin inkişafı üzrə dövlət proqramını hazırlamaq;

Prezident İlham Əliyevin 2004-cü il 11 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər) Proqramı”nda turizmin inkişafı ilə bağlı aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulur:

- mövcud kurort və sanatoriya müəssisələrinin təmiri və bərpa
- digər regionlarda müxtəlif turizm obyektlərinin tikintisi;
- zəngin təbii və təsərrüfat rekreasiyası olan rayonlarda sanatoriya, istirahət evlərinin, kurortların, pansionatların və əyləncə mərkəzlərinin tikintisi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 yanvar 2006-cı il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi ləğv edilib. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin əsasında Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi yaradılmışdır. Beynəlxalq turizmin tələblərinə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 13 fevral tarixli qərarı ilə Azərbaycan Turizm İnstitutu yaradılmışdır. ABŞ Ticarət və İnkişaf Agentliyinin qrantı əsasında Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin elan etdiyi tenderin qalibi olmuş “Caspian Group Consulting” şirkətinin mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış baş plan, habelə əldə edilmiş nəticələr əsasında “Azərbaycan Respublikasının 2008-2016-cı illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”na, habelə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamının tələblərinə uyğun olaraq Nazirliyin əməkdaşları tərəfindən Türkiyədən

dəvət olunmuş mütəxəssislərin təklifləri. Azərbaycanda turizmin müxtəlif növləri üzrə kadr hazırlığını təkmilləşdirmək, yataq çarpayılarının sayını artırmaq, turizmin müxtəlif növlərini inkişaf etdirmək, o cümlədən turizmin inkişafında yeni mərhələnin başlanmasına kömək etmək məqsədilə turizm və rekreasiya zonaları haqqında nümunəvi əsasnamə hazırlanıb. respublikada turizm 2007-ci il iyunun 21-22-də Bakıda “İOT-ə üzv ölkələrin iqtisadiyyatında turizmin rolu” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. 2010-2014-cü illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

1	yeni turizm marşrutlarının yaradılması
2	turizm sənayesi üçün kadr hazırlığı
3	qanunvericilik bazasının və dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi
4	turizm sektoruna yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi
5	turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı
6	Azərbaycanın milli adət və ənənələrinin, milli-tarixi, mədəni və mənəvi irsinin dünyada təbliği

Cədvəl 1: 2010-2014-cü illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı nəzərdə tutulmuş tədbirlər

Yuxarıda göstərilmiş bütün tədbirlər Azərbaycan turizminin inkişafına yönəldilmiş siyasi yəni əsasən dövlət proqramları idi. Bunlarla yanaşı Azərbaycanın dünyada tanınması və turizminin inkişafını üçün böyük miqyaslı marketing tədbirləridə görülmüşdür. Bunlardan ən böyük miqyaslılarından biri 2015-ci ildə Birinci Avropa Olimpiya Oyunlarının Bakıda keçirilməsi idi. 20 idman növü üzrə 50 ölkədən 6 mindən çox idmançının, 10 min xarici qonağın iştirakı Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasına xidmət edib. Bu tədbirlər ölkədə abadlıq işlərinin artırılmasını, şəhərsalma

mədəniyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını, yüksək səviyyəli mehmanxanaların, əyləncə mərkəzlərinin tikintisini təmin edir. Azərbaycana gələn on minlərlə turisti qəbul etmək üçün Bakıda və regionlarda yüzlərlə mehmanxana tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu tədbir Azərbaycanın turizminin və mədəniyyətinin dünyada və Avropada tanınmasına çox böyük təsir göstərmişdir. Bundan başqa Azərbaycan turizmini dünyada tanınmasına təsir göstərən ən böyük tədbirlərdən biri də 2012-ci ildə Azərbaycanda keçirilmiş Eurovision mahnı yarışması idi. Müsabiqə paytaxt Bakı şəhərində, Bakı Kristal Zalında keçirilmişdir. Müsabiqənin yarımfinaları 2012-ci ilin 22 və 24 may, final isə 26 may tarixində baş tutmuşdur. Bu müsabiqədə 37 ölkə iştirak etmişdir. Burada məlumatlar və müsabiqədə olan ölkə saylarının çoxluğunu nəzərə alaraq həqiqətən bu müsabiqənin Azərbaycan turizminə və Azərbaycanın dünyada tanınmasına olan təsirini görə bilərik. Bu kimi tədbirlər Azərbaycan turizminin dünyada tanınması üçün ölkəmizin gördüyü ən böyük marketinq tədbirləridir. Marketinq innovasiyalarının əsas vasitələrindən biri kimi Azərbaycanda vaxtaşırı keçirilən yarmarkalar daxili turizmi inkişaf etdirmək, yerli əhalini və xarici qonaqları ölkədə istirahət təklif edən turizm şirkətlərinin yeni təklifləri ilə tanış etmək məqsədi daşıyır. Yarmarkalarda nümayiş etdirilən ekspozisiyalar innovasiyaların peşəkar şəkildə təqdim edilməsi üçün əvəzsizdir və yeni turizm məhsullarının potensial istehlakçılara sürətlə çatdırılmasına töhfə verir. Innovasiyaların marketinq vasitəsi kimi innovativ layihələrin toplandığı məkan və onların həyata keçirilməsi platforması olan sərgilər daha da vacibdir. Sərgilər reklam və marketinq tədqiqatları üçün böyük imkanlar təqdim edir. Qeyd edək ki, reklam və sərgi xidmətləri çox vaxt böyük xərc tələb etmədiyi üçün cəlbedici və sahibkarlar tərəfindən üstünlük təşkil edir. Sərgi xəbər və informasiya mübadiləsini həyata keçirir, yəni ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir və onun əsas funksiyası kommunikativdir. Digər marketinq vasitələrindən fərqli olaraq, sərgi istənilən zəruri məlumatı tez və vaxtında çatdırmağa imkan verir. Xüsusi turizm sərgilərinin əhəmiyyəti getdikcə artır. UFI (Worldwide Exhibition Industry) beynəlxalq sərgi icmasının keyfiyyət nişanına malik olan Azərbaycanda hər il keçirilən “Turizm və

Səyahət” beynəlxalq sərgisini qeyd etmək kifayətdir. Bu sərgi çoxfunksiyalı əhəmiyyətə malikdir və ilk növbədə turizm sahəsində sahibkarlıq məqsədlərinə nail olmağa xidmət edir. Təkcə 2014-cü ildə burada dünyanın 38 ölkəsindən 351 şirkət və təşkilat iştirak edib. Sərgi eksponentlərin tərkibinə görə rekord göstəricisi ilə seçilib. Burada turist sahibkarları işgüzar danışıqlar aparmaq, biznes həmkarlarının yeniliklərini qiymətləndirmək, həmçinin son istifadəçilərlə ünsiyyət qurmaq üçün geniş imkanlara malik olublar. Sərgi yeni istiqamətlərin elanını və bazar yeniliklərinin təqdimatını maraqlı şəkildə birləşdirdi və geniş spektrli turizm xidmətləri milli qrupları, beynəlxalq ofisləri, quru, hava və dəniz daşıyıcılarını, müxtəlif ölkələrdən mehmanxana biznesi, turizm və ticarət nümayəndələrini bir araya gətirdi. birliklər. “Xaricdə daşınmaz əmlak” və “Tibb turizmi” sektorları böyük marağa səbəb olub. Bu yeni istiqamətlər Türkiyə, Almaniya, İsveçrə, İsrail, Rusiya, Litva, Yunanıstan, Kiprdə özəl və dövlət klinikaları, diaqnostika mərkəzləri ilə təmsil olunub. Bu sərginin işində Azərbaycanın regionları fəal iştirak edirdi. Burada müxtəlif növ turizm fəaliyyətləri, o cümlədən kənd və ekoloji turizm, xizək və dəniz kurortları və daha çox imkanlar təqdim edildi. Regional ekspozisiyada Azərbaycanın 22 rayonu və bəziləri qlobal otel şəbəkələrinə aid olan 60-a yaxın otel iştirak edib. Marketing innovasiyasının ən təsirli vasitələrindən biri də turizm ofisləri vasitəsilə ölkənin turizm potensialının təbliğidir. Onlar Azərbaycana gəlmə turizmi baxımından prioritet olan ölkələrdə (Türkiyə, Almaniya, Rusiya və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri) təşkil olunub. Onların əsas məqsədi müvafiq ölkələrin turizm şirkətləri ilə əlaqələr yaratmaq və yaratmaq, onların turizm bazarının vəziyyətini təhlil etmək, turların həyata keçirilməsi üçün xarici turizm agentlikləri ilə danışıqlar aparmaq, reklam kampaniyalarının təşkili və onların həyata keçirilməsinə dair təkliflər verməkdir. Nümayəndəliklərin funksiyalarını müvafiq ölkələrin ərazisində fəaliyyət göstərən və bu ölkələrdə digər dövlətlərin turizm potensialının təbliğində ixtisaslaşmış şirkətlər həyata keçirir.

Göndərib: 06.03.2022

Qəbul edilib: 17.04.2022

Sona Elman qızı Əmirova

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

sonamirova@yahoo.com

TƏBİİ FƏLAKƏTLƏR İLƏ ƏLAQƏDAR OLARAQ ƏRAZİDƏ PROQNOZLAŞDIRMA İŞİNİN APARILMASI

Açar sözlər: *proqnozlaşdırma, riyazi, statistik, uzunmüddətli, modelləşdirmə*

Key words: *forecasting, mathematical, statistical, long-term, modeling*

Baş verən təbii fəlakətlərin proqnozlaşdırılması işi hələ də müasir dövrdə dəqiq yerinə yetirilmir. Buna səbəb təbii fəlakətlərin (zəlzələ, daşqın və s.) bir çoxunun ani vaxt ərzində baş verməsidir. Təbii fəlakətlərdən dəyə biləcək zərərlərin hesablanması və çox cüzi miqdarda zərər ilə olması əsas məsələdir. Bu problemə aid bir çox alim elmi əsərlər və məqalələr nəşr elətdirmişdir. Məsələn, N.V.Koşelenko, K.Kitazova, E.Y.Y. Chan, H.C.Y. Lam, N.A.Babaxanov və başqaları. Təbii fəlakətlərin proqnozlaşdırılması hazırda Şərqi Asiya ölkələrində təkmilləşsə də, Azərbaycanda isə qeyri dəqiq təhlillərin nəticəsinə görə əhaliyə, yaşayış obyektlərinə, infrastrukturalara və digər ərazilərə xeyli ziyan vurur. Proqnozlaşdırma işi iqtisad və coğrafi səciyyə daşıyır. SSRİ-də 1960-cı illərdə proqnozlaşdırma işi elmi-tədqiqat xarakteri daşdı. Proqnozlaşdırmanın elm sahəsi kimi inkişafı coğrafiyada da öz əksini tapmışdır. Həm fiziki, həm də iqtisadi coğrafiyada proqnozlaşdırma metodikası aktualdır. Lakin müasir dövrdə ən çox iqtisadi coğrafiyada işlənir. Coğrafiyaşünaslar elmi əsərlərində əsas məsələ kimi təbii fəlakətlərin baş vermə vaxtının, təbii fəlakətlərin yayılma areallarını, təbii fəlakətlərin nəticəsində baş verən zərərlərin miqyasını proqnozlaşdırılması ilə çıxış edirlər. Ümumilikdə təbii fəlakətlərin proqnozlaşdırılması zamanı məkan və zaman təhlil olunur. Ərazi vahidinin seçimi zaman göstəricisi ilə təyin olunur. Müasir

dövrə də coğrafi proqnozlaşmaya aid 100-dən çox metoddan istifadə olunur. Ümumielmi metodlardan riyazi statistika, ekstrapolyasiya, riyazi modelləşdirmə, qiymətləndirmə metodu, alternativ dəyər metodu və s. metodlardan istifadə olunur. Hal hazırda, ərazidə baş verən təbii fəlakətlərin proqnozlaşdırılmasında ekstrapolyasiya metodundan daha geniş istifadə olunur. Ekstrapolyasiya metodu qısa zaman ərzində baş verən təbii proseslərin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır. Proqnozlar davam etmə müddətinə görə 3 qrupda birləşdirilir:

1. Qısa müddətli
2. Orta müddətli
3. Uzun müddətli proqnozlar

Bu müddətlər 5, 10 və 15 ildən yuxarı müddətləri əhatə edir. Modelləşdirmə proqnozlaşdırma metodu riyazi metodlar ilə bilavsiyə əlaqədardır:

1. Statistik tədqiqat metodu;
2. Kartografik tədqiqat metodu və s.

Riyazi modelləşmə metodunun əsasında illər ərzində baş verən təbii fəlakətlər, zaman kəsimi və dəyən zərərlər riyazi hesablamalar əsasında aparılır və xətti tənlik sistemi şəklində tərtib olunur. Bu metodlardan istifadə zamanı ərazi araşdırılır. Bunun üçün əvvəlcə ərazi təhlükəsiz olmalıdır. Çünki təhlükə məqsədə çatmaq yolunda maneədir. Təhlükəsizlik prosesi isə bunun tamamilə əksinədir. Təhlükəsizlik prosesində aşağıdakı elementləri qabaqcadan qiymətləndirmək zəruridir: 1. İdarə olunan obyektlər 2. İdarə edici amillər 3. Prosesdə təhlükəli təsirlər 4. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq Bütün bu elementlər əsasında, biz təhlükəsizlik anlayışını aşağıdakı şəkildə formaləşdirə bilərik: Təhlükəsizlik bərabərdir: 1. Baş verəcək problemlərin qabaqcadan planlaşdırılması 2. Bu təhlükələrin aradan qaldırılması 3. Təhlükələrin qarşısının alınması üçün tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi Təbii fəlakətlərdən ən çox zərər verən zəlzələdir. Hazırda dünyada Zəlzələlərin Proqnozlaşdırılması üzrə Qlobal Şəbəkə (GNFE) sistemi yaradılıb. İlk dəfə Yaponiyada

Zəlzələlərin Proqnozlaşdırılması (ZPKK) üzrə koordinasiya Komitəsi Aprelin 1969-də yaradılıb. Qlobal Zəlzələ Proqnoz Sisteminin ümumi məqsədi etibarlı, ciddi şəkildə sınaqdan keçirilmiş məlumatı təmin etməkdir. Beləliklə, Qlobal Zəlzələ Proqnoz Sistemi tərəfindən təmin edilən geniş fiziki məlumatların eyni vaxtda emalını tələb edir. Peyklərə daxil olan və ya yerdə yerləşən müxtəlif sensorlar vasitəsilə proqnozlaşdırılıb, əhaliyə məlumat verilir. Beləliklə, onun ümumi məntiqi aşağıdakılara əsaslanır:

1. Zəlzələ baş verə biləcək ərazilərin təbiəti;
2. Mobil elektrik yüklərinin streslə aktivləşməsi baxımından birləşdirici fiziki nəzəriyyə;
3. Çoxtərəfli müşahidələr;
4. Çoxölçülü davamlı monitoring;

Ədəbiyyat

1. N.Babaxanov, N.Paşayev “Təbii fəlakətlərin iqtisadi və sosial-coğrafi öyrənilməsi, Bakı-Elm-2004, s. 93-97
2. Emily Wilkinson, Lena Weingärtner, Richard Choularton, Meghan Bailey, Martin Todd, Dominic Kniveton and Courtenay Cabot Venton “Forecasting hazards, averting disasters”, 2018, 8 p.
2. Friedemann Freund - Yavor Kamer - Guy Ouillon - Anton Rau - Dorsa Sanadgol John Scoville - Didier Sornette ETH Zurich and GeoCosmo “Global Earthquake Forecasting System”, 2017, 2 p.

Göndərilib: 04.03.2022

Qəbul edilib: 10.04.2022

Gülnarə Eldəniz qızı Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
magistrant
g.ehmedova15@gmail.com

SORĞU DİLLƏRİNDƏ MƏHDUDLUQLARIN TƏYİN OLUNMASI

***Açar sözlər:** SQL, VBİS, sorğu dillərinin məhdudluqları, Not Null məhdudluğu, Unique məhdudluğu*

***Keywords:** SQL, VBIS, query language constraints, Not Null constraint, Unique constraint*

İnteraktiv interfeysli müasir verilənlər bazasının idarəetmə sistemlərində digər vasitələrdən, məsələn QBE-dən, istifadə etməklə sorğuları formalaşdırmaq olar. Lakin SQL-dən istifadə edilməsi verilənlərin emalı səmərəliliyini artırır. Məsələn, Access mühitində sorğunun hazırlanması zamanı QBE dilində sorğunun tərtibini reallaşdıran Sorğular Konstrukturu pəncərəsindən həmin sorğuya ekvivalent SQL operatorları pəncərəsinə keçmək mümkündür. Bu halda mövcud sorğunun redaktə edilməsi ilə yeni sorğunun hazırlanması SQL operatorlarının dəyişdirilməsi vasitəsilə rahat başa gəlir. Müxtəlif VBİS-lərdə SQL operatorlarının tərkibi qismən fərqlənə bilər.

SQL dilinin standart variantı böyük həcmə malikdir. Konkret verilənlər bazasının idarəetmə sistemində bu standartın yalnız lazım olan konstruksiyalarından istifadə olunur.

SQL sorğu dilinin məhdudluqları

Məhdudluqlar VB-dəki informasiyanın həqiqiliyini və ziddiyyətsizliyini təmin etmək üçün istifadə edilir. SQL-də kifayət sayda müxtəlif növ məhdudluqlar nəzərə alınmışdır. Onlardan əsasları aşağıdakılardır:

- NOT NULL məhdudluğu;
- Əsas açarın məhdudluğu;
- UNIQUE məhdudluğu;
- Xarici açarın məhdudluğu;
- «Yoxlama şərti»nin (CHECK) məhdudluğu.

NOT NULL məhdudluğu cədvəlin istənilən sütunu üçün qoyula bilər. Bu məhdudluq təyin edilən sütuna NULL qiyməti daxil edilə bilməz. NULL sahənin qiymətinin qeyri-müəyyən, yəni boş olduğunu göstərir. NOT NULL məhdudluğu cədvəlin yaradılması zamanı CREATE TABLE operatorunda təyin olunur. NULL atributu qeyri-aşkar təyin olunur (Kərimov,2008) .

Əsas açarın məhdudluğu.

Əsas açar cədvəlin yaradılması zamanı təyin edilir. Əsas açara daxil olan sahələr NULL qiyməti ala bilməzlər. Odur ki, onlar üçün NOT NULL məhdudluğu vacibdir.

UNIQUE məhdudluğu əsas açarın məhdudluğuna oxşardır. Bu məhdudluq qoyulan sahədə bütün qiymətlər unikal olmalıdır. Lakin əsas açardan fərqli olaraq, UNIQUE məhdudluğu sahənin qiymətinin boş olmasına icazə verir (əgər həmin sahə üçün NOT NULL məhdudluğu təyin olunmayıbsa).

UNIQUE məhdudluğu cədvəlin yaradılması zamanı sahənin təsvirində UNIQUE açar sözü ilə verilir.

Xarici açarın məhdudluğu VB-də istinad tamlığının təmin edilməsi üçün əsas mexanizm sayılır. Xarici açar kimi təyin olunan sahədən valideyn cədvələ istinad etmək üçün istifadə olunur. Baxılan cədvəldə xarici açar kimi təyin olunan sahə istinad olunan valideyn cədvəldə adətən əsas açar kimi çıxış edir. Həmin açara valideyn açar deyilir. Xarici və valideyn açarların sahələrinin tipləri identik olmalıdır. Onların adlarının eyni olması məsləhət görülür. Xarici açar əsas açar kimi bir neçə sahədən ibarət ola bilər. Bu zaman xarici və valideyn açarlarda sahələrin ardıcılığı eyni olmalıdır.

Yoxlama şərtini (CHECK) məhdudluğu cədvələ daxil edilən yerilənlərin mümkün qiymətlərini yoxlamaq üçün istifadə edilir. Yoxlama şərti-CHECK belə təyin olunur:

CONSTRAINT <məhdudluğun adı> CHECK (şərti ifadə)

Cədvəlin doldurulması zamanı ona daxil edilən qiymətlər şərti ifadənin doğruluğunu təmin etməlidirlər. Əks halda ekrana səhv haqda xəbərdarlıq məlumatı çıxarılır.

Qiymətlərin qeyri-aşkar verilməsi

Cədvəlin sahələri üçün qiymətləri qeyri-aşkar təyin etmək olar. Cədvəllərin doldurulması zamanı əgər sahələrin qiymətləri müəyyən edilməyibsə, o zaman həmin sahələrə qeyri-aşkar təyin edilmiş qiymətlər yazılır.

Qeyd edək ki, əgər NOT NULL verilməyibsə və susmaqla başqa qiymət təyin olunmayıbsa, cədvəlin bütün sahələri üçün NULL faktiki olaraq qeyri-aşkar qəbul olunur(Winand, 2012).

Ədəbiyyat

1. Kərimov S.Q. (2008) İnformasiya sistemləri. Bakı: Elm..674.
2. Vasilik, S.M. (2017), SQL Practice Problems. 125.
3. Markus Winand.(2012), SQL Performance Explained.204.
4. Kərimov S.Q (1989). Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri. Bakı. 252.

Göndərib: 03.03.2022

Qəbul edilib: 09.04.2022

Reyhana Agali Jafarova
Baku State University
reyhane.jafarova@mail.ru

IMMIGRANT WOMEN WRITERS OF TURKISH ORIGIN IN THE UNITED STATES OF AMERICA

Açar sözlər: *mühacirət, mühacirət ədəbiyyatı, Türk-Amerika ədəbiyyatı, Selma Ekrem, Halide Edip Adivar, Güneli Gün, Elif Şafak*
Key words: *immigration, immigration literature, Turkish American literature, Selma Ekrem, Halide Edib Adivar, Guneli Gun, Elif Shafak*

People from all over the world migrated to the United States for various reasons at various times. Turkish people began to immigrate to the United States at the turn of the XX century. The first wave of immigration from Turkey to the United States occurred during the period of the Ottoman Empire's collapse and the establishment of the Republic of Turkey. This was a pivotal moment in Turkish history.

The purpose of this research paper is to investigate the lives and works of immigrant women writers of Turkish origin and their role in the formation and development of Turkish American literature throughout all this time period. Selma Ekrem, Halide Edib Adivar, Guneli Gun, and Elif Shafag are the authors whose names are associated with the foundation and expansion of Turkish American literature.

Selma Ekrem and Halide Edib Adivar were the pioneers of Turkish immigration literature whose first works were biographical in nature and primarily depicted Turkey and Turkish people. These two writers made a great contribution to the establishment of Turkish American Literature. Their goal was to appeal to largely American and European readers because they were west-oriented and had a modern outlook. At the beginning of XX century, the Turkish man had a negative image in the minds of Americans and Europeans, these writers were successful

in reestablishing that image. Their work had a tremendous impact on the formation of new ideas about Turkey and its people.

Halide Edip (1884–1964) was a prominent scholar, author, political activist, who witnessed the changes and transformations of the Turkish people and society during the country's transition from an empire to a republic and incorporated them into her writings. In her novels, the major protagonists were women who were dealing with social and political challenges. (Gülcan Calayir Küçükgörmən,2010:1)

Some aspects of the writer's own life were reflected in the lives of the women characters in her works.

Selma Ekrem (1902-1986) was born in the family of Namik Kemal, a prominent playwright of that period. She traveled to the United States for the first time in 1924. She was a lecturer and a journalist writing on the birth of modern Turkey until 1970s. She published about 280 essays in the Christian Science Monitor, a historical and personal book called “Turkey Old and New”, and a book for children, “Turkish Fairy Tales”. (Hanna Wallinger,2017: 122)

However, she got prominence with the publication of the book “Unveiled”, an autobiography where she described not only her and her family's life, at the same time the turbulent time between the end of Ottoman Empire and the establishment of the Turkey Republic. She wanted to portray Turkey and its people from positive light to the Western readers.

Guneli Gun (1939) is the author of "A Book of Trances" (1979) and "On the Road to Baghdad" (1994). She is also prominent for being a translator of Orhan Pamuk's works. "On the Road to Baghdad" combines Turkish mythology with the Thousand and One Nights. The author was inspired by American postmodern novelist John Barth, as she mentions in her memories. (Yasemin Çongar ,1999:2)

Guneli Gun notes that the novel "On the Roads of Baghdad" is not a light work. In the novel, the female protagonist Huru travels through time and lives a life full of adventures. Through her novel “On the Roads of Baghdad”, which combines mythological elements, real

historical facts, and fiction, Guneli Gun creates an imaginary, old-fashioned epos depicting the 16th century Ottoman Empire and the journeys and sufferings of a woman. (Yasemin Çongar ,1999:2)

Elif Shafak (1972) writes fiction both in Turkish and English. Her writing draws on diverse cultures and literary traditions, reflecting interests in history, philosophy, Sufism, oral culture, and cultural politics. Her works reflect postmodern novel conception as well.

The author mostly focuses on issues like east-west, tradition-modernity, love- mysticism, women's identities and immigration in her novels. (Yusuf Aydoğdu, 2014:155) Her works have been translated into 30 languages.

All these writers' works which deal with identity construction, ethnicity, and immigration issues are a tremendous input to Turkish American Literature.

References

1. Elena Furlanetto "Towards Turkish-American Literature" Narratives of Multiculturalism in Post-Imperial Turkey, InterAmericana Volume 10, 2017
2. Gonul Pultar "AnAmerican Venture": Self-Representation and Self-Orientalization in Turkish- American Selma Ekrem's Unveiled Selected Proceedings of the First World Congress of the International American Studies Association 22-24 May 2003. 297-322.
3. Hanna Wallinger "Cultural Ambassador from Turkey: Selma Ekrem's Life Journey" American Studies, Volume 61 Issue 2 ,2016
4. Ahmet Duran Arslan "The Identity Construction Of Selma Ekrem And Her Approach To "The Other" In Unveiled"
5. Gülcan Calayır Küçükgörmen Halide Edip Adıvar'ın Romanlarında Kadın Ve Kadın Eğitimi ,İzmir, 2010

6. Yasemin Çongar ”Derdim, bizi dünyaya anlatmak”, 1999
<https://www.milliyet.com.tr/the-others/derdim-bizi-dunyaya-anlatmak-5253741>
7. Yusuf Aydoğdu Elif Şafak’ın İskender Romanında, Kurgunun Ele Alınış Biçimi, Çatışma Unsurları Ve Karakterler, 155-166, 2014
<https://www.academia.edu>

Göndərib: 13.03.2022

Qəbul edilib: 18.04.2022

Aytən Əfəndiyeva
Bakı, Azərbaycan
aytn.efndyve@gmail.com

HUMANİTAR ELMLƏRDƏ ANLAMA

Açar sözlər: *fəlsəfə, dilçilik, sosiologiya, ağıl, nitq praktikası, şərh*

Key words: *philosophy, linguistics, sociology, mind, speech practice, interpretation*

Anlama müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektini olan mürəkkəb fenomendir. Bu problem bir çox fərqli seriyası ilə: anlama və başa salma, anlama və şərhətmə prosedurları ilə bağlıdır. Alimlər onun mahiyyəti, təbiəti, anlama formaları haqqında ümumqəbul edilmiş məxrəcə gəlməmişlər. Onun çoxmənalılığını nəzərə alaraq termin kimi tərifində belə çətinlik yarandığını görmək olar, belə ki, problem situasiyaların həlli prosesində onun iştirakı nəzərə çarpır, yəni o olmadan bir çox məsələlərin həlli çətinlik törədir. Anlama problemini təşkil edənlərdən biri odur ki, müəyyən dərəcədə mənanın yazılmasının semantik prosedurları formalaşmaya məruz qalırsa, pragmatika çox çətinliklə formalaşmaya məruz qalır. İnsanın psixi fəaliyyəti kimi anlama bilik, təfəkkür, təxəyyül və s. kimi intellektual sahənin proses və hadisələri, eləcə də sosial-qavrama fəaliyyəti olan izah, şərh, ifadələri ilə sıx bağlıdır.

Anlama elmi qavrama strukturları, biliyin inkişaf etməsində rəşional və qeyri-rəşional amillərin uyğunluğu, elmi avrama norma və standartlarının müəyyənəlməsi, elmi anlayışların inkişafı və təkamülü və s. məsələlər ilə bağlı təhlil edilir. Onun dil vahidlərində, dildə anlama fenomeninin təhlilindən öncə onun mahiyyəti, onun müxtəlifliyi, mərhələləri haqqında danışmaq düzgün olardı. İndiki dövrdə bir çox tədqiqatçılar eyni fikirdədir ki, anlama problemi çoxplanlı, fənlərarası xarakter daşıyır və biliyin müxtəlif sahələrinin peşəkarlarının birləşməsini tələb edir.

Müxtəlif fəlsəfi diskurslarda işlənən anlama kateqoriya kimi aşağıdakı mənalara daşır: 1) müxtəlif cür şərh edilərək ağıla qarşı qoyulan qavrama bacarıqları; 2) mətnlərin mənalarının hermenvtik şərh, dil və nitq praktikasında mənanın deşifrəsi proseduru, 3) dünyada insanın mövcudluğunun xüsusi üsulu. Analamanın şərhinin bu üç formasına fəlsəfə tarixində üç mərhələ uyğun gəlir; bu, rasionalizmdə humanitar elmlərin spesifik metodologiyası kimi hermenvtika prosedurları ilə qavrama bacarıqlarının anlama vasitəsilə eyniləşməsindən anlamamanın ontoloji şərhinə doğru yönəlməsidir.

Anlamada yeni forma və layların aşkarı yeni diskursiv təcrübələrin meydana gəlməsi və onun təhlili yollarında yeni vasitələrin tapılması ilə bağlıdır. Anlama sahəsinin belə genişlənmə və təhlilinin dərinləşməsi bəzi dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxartdı: a) anlamamanın nəticələri anlayışlarla eyniləşdirilmir, onlar konseptdə, söyləmin mənasında ifadə olunur; b) ənənəvi rasionaliz üçün səciyyəvi olan anlama və refleksiyanın eyniləşdirilməsi aradan qaldırılır; c) özşüür, özünü və digərləri anlama formalarının müxtəlifliyi aşkarlanır və tədqiq olunur; ç) denotat və məna arasında fərq göstərilir; d) anlayışlarla məhdudlaşmayan, özünə nəticələr, nəzəriyyələr, mətn, işarə, müxtəlif səviyyəli semiotik sistemlər, mədəniyyət əsərləri kimi məna ifadəsinin müxtəlif formalarını daxil edən ifadə formaları araşdırılır; e) nitq dialoquna anlama sahəsi kimi müraciət, məntiqi-qrammatik və sintaktik normalar sistemi kimi dilin nitqdən dəqiq fərqləndirməsini ehtimal edən qarşılıqlı anlaşması əldə edilir; ə) anlama təxəyyülə qarşı qoyulan akt kimi deyil, təsəvvür, yaddaş, intuisya kimi insan bacarıqlarını özündə əks etdirən məhsuldar fəraliyyət kimi nəzərdən keçirilir; f) anlama həyatdan təcrid olunmuş, yalnız tarixi kontekst və situasiyalara bağlı qavrama fəaliyyəti kimi deyil, ünsiyyətin konkret tarixi situasiyalara köklənmiş məna yaranmasının əldə edilməsinin qarşılıqlı intensiya aktı kimi mənimsənilir.

Anlamamanın şərhində bu dəyişiklik təbii elmlərə xas olan izahetmə metodları, humanitar-tarixi biliklərə xas anlama metodların kökündən

ayrılmasına gətirib çıxartdı. Anlama humanitar biliyin spesifik proseduru kimi şərh olunmağa başlandı. Anlamanın belə şərhinin mənbəyinə F.Şleyermaxerin hermenivtikasında rast gəlmək olar; o, anlama mədəniyyəti kimi hermenivtikanı deyilən və ya yazılanın mənasının aşkarlanmasını təxmin edən kimi müəyyənləşdirir. Anlamanın sonsuz bir proses kimi şərh olunmasına baxmayaraq, o, mətnin anlanmasının müəyyən intersubyeqt qaydasını – mənə çalarlarını aşkar edən qrammatik və psixoloji anlamamı göstərir. Təfəkkürün təhlili və onun ictimai xarakterində nitqin vacibliyini vurğulayaraq Şleyermaxer təfəkkür və nitqin qarşılıqlı aidliyindən danışaraq göstərir ki, anlamanın hər bir aktı nitqin əksi tərəfidir. Anlama son olaraq digər “Mən”ə daxil olmanı göstərir. Müəllif anlamada hermenivtik dairəyə diqqət çəkərək qeyd edir ki, sözün mənası bütövdən çıxış edərək, bütöv isə hissələrdən çıxış edərək anlanmalıdır. Anlamada bu hermenivtik dairə qapanmır, anlama fəaliyyəti prosesində açılır. Şleyermaxer ilk dəfə digər “Mən”in fəlsəfi və ədəbi mətnlərdə anlanması və şərhinin spesifik metodlarına diqqət yetirir. Hermenivtika rufun formalaşmasına kömək edən fundamental humanitar elm kimi nəzərdən keçirilir.

Bu xəttin davamlılığını XIX əsrdə yaşayan alman tarixçisi İ.Q.Droyzenin “Tarix oçerkləri” adlı kitabındakı metodun üç: spekulativ, fiziki-riyazi və tarixi növlərinin fərqlində görə bilərik. Birincinin məqsədi qavramaq, ikincinin izah etmək, üçüncünün anlamaqdır. Anlama metodu hər hansı daxili ruh proseslərinin əksi olunan, tarixi materialı əmələ gətirən insanın kongeniallığına əsaslanır.

V.Diltey insanın humanitar elmlərdə bütün həyat təzahürlərinin bütövlüyünü qəbul etməli olduğunu vurğulayır və daxili və xarici təcrübəni fərqləndirməyi önə çəkir. Ruh haqqında elmlərin prinsiplərini əsaslandırmaq üçün daxili təcrübənin strukturunu, insanın özündə daxili əlaqələri anlamaq lazımdır. Diltey əvvəllər təsviri və izahlı psixologiyayı bir-birinə qarşı qoyur. Onun fikrincə, anlama metodu avtobioqrafiya və bioqrafiyanın yenidən anlanması ilə əlaqəlidir. Dilteyə görə, anlama daxili dünyanı hissi olaraq işarələr

vasitəsilə qavranması prosesidir. Anlama introspeksiya ilə eyni deyil. O, anlama şərhində psixologizmi üstünləyərək, “tarixi ağıl tənqidi”, özünüanlama və insanların qarşılıqlı anlaşmasını təmin edən “medium”un aşkar edilməsini önə çəkir. Bu anlama “medium”u özündə müxtəlif strukturları (din, hüquq), dil və mədəniyyətin normati sistemini təcəssüm etdirən “obyektiv ruh”dur. Ruhun obyektivləşməsi, daxili təcrübənin ifadəsi ruhi proses kimi həyatın təqdimi üsulları və anlamanın iş gördüyü materialdır. Onun tərkibinə məntiqi formalar, hərəkət, təcrübənin ifadəsi daxildir. Anlama öz formalarına görə fərqlənir; bəsit anlama həyatın təcrid olunmuş təzahürlərini əhatə edir, anlamanın yüksək formaları digər insanların daxili həyatının bütövlüyüdür. Anlamanın yüksək formaları əqli fəaliyyətlə eyniləşmir, o, transpozisiya, ortaq təcrübə, yeni təcrübə, hermenevtik şərh üsullarını anlama dairəsinini aşır, bu zaman həyatın tək bir təzahürü bütövün anlaşılmasını və əksinə, bütövün anlaşılması – təkin anlaşılmasını nəzərdə tutur.

Humanitar elmlərin yenidən qurulmasının müxtəlif variantları XX əsrdə anlama metodunun əsasında baş vermişdir. Bu hərəkət psixologiya və sosiologiya üçün səciyyəvi idi.

P.Riker anlamanı işarələrin mənasının başa düşülməsi mədəniyyəti kimi qəbul edir (10, 5). Bu nöqteyi-nəzər İ.V.Arnoldun şərhı verballaşmış anlama kimi qəbul etməsi fikri ilə səsleşir (1, 26.). Anlama “bizim hisslərlə qavradığımız xarici işarələrin köməyi ilə həyat faktının “daxili tərkibi” prosesi kimi nəzərdə tutulur (13, 269).

Anlama psixologiyada təfəkkür prosesinin komponenti kimi nəzərdən keçirilir. Psixologiyada anlamanın səviyyələrinin ümumi nəzəriyyəsi A.A.Smironov tərəfindən formalaşdırılmışdır (9, 168). Anlama bilvasitə analitik-sintetik prosesdir (9; 8). L.P.Doblayev anlamanı əlaqələrin bilvasitə və ümumiləşmiş əksi kimi müəyyənləşdirir və onun proses kimi və qavrama porselərinin effekti kimi iki tərəfini göstərir (7, 6).

Fəlsəfə nöqteyi-nəzərindən anlama ünsiyyət prosesində predmetin mənasının aşkarlanmasına yönəlmiş çoxsəviyyəli qavrama prosesidir.

Onn mexanizmləri şüurun analitik-sintetik fəaliyyəti ilə bağlıdır, burada mənanın sintezi aktı hakim mövqə rolunu oynayır (2).

Psixologiyada səbəb izahını anlamaya qarşı qoyaraq Yaspers statik və genetik anlamı fərqləndirir. Səbəb izahl psixologiyada geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Şprangerə görə, anlama humnitar psixologiya metodudur, o (anlama – A.Ə.) mürəkkəb nəzəri aktdadı, onun hesabına biz obyektiv olaraq fəaliyyətdə və mövcudluqda, insan davranışında daxili məna əlaqələrini və ya insan ruhunun məna obyektivləşməsini əldə edirik. Şpranger anlamının müxtəlif: ideofizik, şəxsi, əşyavi, tarixi növlərini fərqləndirir. E.Rotxakker anlama və izahın rəasional metodlarını göstərir.

Anlama metodu bütün ictimai elmlərin metodologiyasının əsasına S.L.Frənk tərəfindən qoyulmuşdur. O qeyd edirdi ki, cəmiyyətin öyrənilməsində “biz özümüzü ünsiyyət iştirakçılarının yerinə qoyaraq onların daxili təcrübəsi ilə ictimai həyatın canlı məzmununu tuta bilərik” (11, 103); “Mən” və “sən” münasibətləri reallığın daxili strukturunun kəşfi kimi qəbul edilir (12, 372).

Sosiologiyada anlama metodu M.Veberin sosial hərəkət nəzəriyyəsi işığında nəzərdən keçirilir. Burada anlama insan subyektiv davranışına xas olan əlaqələri və müntəzəmliyi təsbit edən məqsədli rəasional şərh kimi göstərilir. Anlama “izah”a qarşı qoyulmur, məna şərhləri səbəb izahla yoxlanılmalıdır.

Anlamanın şərhində ümumi ənənə anlamının sosial və humanitar elmlər çərçivəsindən çıxarılmasında, anlama və izahın qarşıdurmasından imtina edərək XX əsrdə anlama problemlərinin müzakirəsinin başlamasıdır. Müxtəlif elmlərin tədqiqatlarında sosial və humanitar elmlərin izahı prosedurunda onun rolu göstərilmiş (4), təbii elmlərdə anlama metodunun fundamental vacibliyi önə çəkilmişdir (5, 160–174; 3, 41-55). V.Qeyzenberq K.Vayszekkerin sözlərini əsas göstərir: “Elm yeni faktların bizə məlum olmasına görə irəliləmiş, bizim hər dəfə yenidən “anlama” sözünün nə məna verməsini öyrəndiyimizə görə daha da inkişaf edir” (6, 246). Həqiqətən məşhur fizikin bu sözlərində anlamının universal şərhli ifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Arnold İ. V. (1995) Problemi dialoqizma intertekstualnosti i qermenevitiki , Lekçii k speçkurs , 59 c.
2. Bojenkova R. (2008) Bojenkova N. Deyatelnostno liqnostno liqvoqulturoçiskiy aspekt prosessa teksta, Rosiya, Posnaniyansa vol. XXXIV: .r.. 95-105
3. Veyl Q. (1889) Poznaniye i osmsleniye , Matematiçeski mişleniye, Moskva: = c. 41-55.
4. Vrinq Q.X. (1986) Obyanenise i ponimanie On je Loqika filosofski. Moskva: 594 c.
5. Qeyzenberq V. (1989) Problema ponimaniya v cavremennoy fizike, Moskva, c. 160–174
6. Qeyzenberq V. (1989) Çast i çeloe, Moskva, Nauka, 1989.- 400 c.
7. Dobraev L.P. (1965) Vapros psixoloqi ponimaniya uçebnova teksta, 176 c.
8. Sokolov A.N. (1947) Psixoloqiçeskiy analiz monimaniya inastranniya testa, C. 163-190
9. Smirov A. A. (1941) Ponimanie // PsixoloqiyaUçebnik dlya pedin tov,. Moskva, 175 c.
10. Riker P.,R..(2002) Konflikt interpereçati oçerki qermenevtike. Moskva, 697 c.
11. Frank S.L. (1922) Oçerk metodoloqi obşestivennix nauk, Moskva, 124 c.
12. Frank S.L..Soç. (1990) Moskva, 400 c.
13. Şirova İ. A., (2007) Qonçarova E. A. Mnoqomestnoy teksta ponimanie i interpretaçiya SPb.: OOO «Knijniy dom»,– 472 c.

Göndərib: 15.03.2022

Qəbul edilib: 19.04.2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Mehman Sirac oğlu Süleymanov

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun hərbi aspektləri 6

Xalqverdi Babayev, Vəfa Kərimli

Şirvan düzü çəmən - boz torpaqların müasir vəziyyəti və onlardan səmərəli istifadə problemləri 10

Rimunə Zakir qızı Hüseynova

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində İlham Əliyev dövrü: strateji münasibətlərin möhkəmlənməsi 14

İlkanə Rabil qızı Əmirova

Koqnitiv dilçiliyin yaranma tarixinə qısa ekskurs 19

Ayşən Mübaşır qızı Cavadova

Dil və mədəniyyət anlayışlarına dair 22

Sultan Qurban oğlu Niftəliyev

Blockchain texnologiyasının və bitcoin kriptovalyutasının ənənəvi bank sistemlərindən, pul anlayışından fərqləri və üstünlükləri 25

Brilyant İman qızı Cəfərli

Şəbəkə memarlığının Yusif Küseyr oğlu türbəsində tətbiqi 31

Məryəm Faiq qızı Orucova

Rəqəmsal məkanda müəlliflik hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi prinsipləri 34

Nüsrət Kamal oğlu İbrahimov

Rəqəmsal iqtisadiyyatın əmək bazarına müsbət və mənfi təsirlərinin təhlili 38

Nuranə Vəli qızı Həsənova

Müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizə dövrünün mətbuatında Qarabağ problemi (1985-1995) 40

Xanım Namiq qızı Əliyeva

Divar təsvirlərinin interyerin estetik həllində rolu 43

Hürnisə Nizami qızı Bağirova	
Valideyn-övlad münasibətləri	49
Fidan Vüqar qızı Əkbərli	
Beynəlxalq Cinayət Tribunalı üzrə Soyqırım cinayəti və sübutları (Akayesu işi)	53
Ömər Mustafa oğlu Abdullayev	
Azərbaycanda turizm sektorunda davamlı inkişafın iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində marketinqin rolu	57
Sona Elman qızı Əmirova	
Təbii fəlakətlər ilə əlaqədar olaraq ərazidə proqnozlaşdırma işinin aparılması	63
Gülnarə Eldəniz qızı Əhmədova	
Sorğu dillərində məhdudluqların təyin olunması	66
Reyhana Agali Jafarova	
Immigrant Women Writers of Turkish Origin in the United States of America	69
Aytən Əfəndiyeva	
Humanitar elmlərdə anlama	73

İmzalandı: 05.05.2022
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 4.75 ç.v.
Sifariş: 525

---

www.aem.az saytında çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

